

**Прозвішча літаратурнага персанажа ў мастацкім тэксце
(на матэрыяле мовы раманаў І. Мележа “Палеская хроніка”)**

**(ОБРАЩАЕМ ВНИМАНИЕ, ЧТО НЕКОТОРЫЕ ФРАГМЕНТЫ РАБОТЫ
ИЗВЛЕЧЕНЫ ИЗ ДАННОГО ДОКУМЕНТА)**

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	3
ГЛАВА 1 ТЭАРЭТЫЧНА-МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ	6
1.1 Прозвішчы ў сістэме беларускай анамастычнай лексікі	6
1.2 Антрапанімічная прастора мастацкага тэкста	11
1.3 Паэтычныя і функцыянальныя асаблівасці імён уласных у мастацкіх тэкстах	18
1.4 Трылогія І. Мележа “Палеская хроніка”: ідэйны змест і гісторыя стварэння	24
ГЛАВА 2 ПРОЗВІШЧЫ ПЕРСАНАЖАЎ У ТРЫЛОГІІ І. МЕЛЕЖА “ПАЛЕСКАЯ ХРОНІКА”	32
2.1 Лексіка-семантычныя групы прозвішчаў	32
2.2 Спосабы ўвядзення прозвішчаў у мастацкі тэкст	39
2.3 Паэтычныя і стылістычныя функцыі прозвішчаў	46
ЗАКЛЮЧЭННЕ	55
СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ	57
ДАДАТАК. Рэестр прозвішчаў у алфавітным парадку	62

УВОДЗІНЫ

Дыпломная работа прысвечана актуальнай у сучаснай беларускай лінгвістыцы праблеме – даследаванню анамастычнай прасторы літаратурнага твора. Высвятленне матываванасці выбару імя персанажа – адна з найбольш цікавых і актуальных задач літаратурнай анамастыкі – навуковай галіны, якая ў беларускім мовазнаўстве на сённяшні дзень перажывае перыяд актыўнага развіцця. Выбар імя – асаблівы этап развіцця як асобнага персанажа, так і ўсяго мастацкага твора, бо на яго ўплываюць мноства фактараў: аўтарскае ўспрыманне, асацыятыўны рад, гісторыка-культурныя асаблівасці.

Актуальнасць дыпломнай работы тлумачыцца тым, што у сучаснай філалогіі асабліва актуальнымі і важнымі з’яўляюцца пытанні паэтыкі і стылістыкі мастацкага твора. Творчасць выдатнага беларускага раманіста Івана Мележа, яго трылогія “Палеская хроніка” вызначаюцца самабытнасцю і неардынарнасцю, сведчаць пра цэласнасць мастацкага свету пісьменніка. Раманя выдатнага беларускага пісьменніка даюць унікальную магчымасць сучаснаму чытачу далучыцца да важных гістарычных падзеяў, увасобленых у жывой вобразнай форме – літаратурных персанажах, кожны з якіх пазначаны пэўнымі онімамі.

Актуальнасць даследавання таксама абумоўлена важнасцю асэнсавання ў беларускім мовазнаўстве праблематыкі прозвішча персанажа як асобнага віду літаратурнага антрапоніма, які з’яўляецца важнай крыніцай лінгвістычнай і экстралінгвістычнай інфармацыі, што дазваляе глыбока і ўсебакова даследаваць творчасць пісьменніка.

Любы антрапонім, выкарыстаны мастаком слова, невыпадковы. У літаратурным творы “нават звычайнае прозвішча становіцца элементам мастацкага ўвасаблення, яно актывізуе на фоне шырокага кантэксту свае семантыка-стылістычныя, асацыяцыйныя і камунікацыйныя якасці і функцыі” [36, с. 182]. А калі пісьменнік прозвішча яшчэ і падпраўляе, змяняе з улікам мастацкай ідэі, тады такі “трансфармаваны антрапонім становіцца вызначальным, дамінуючым элементам мастацкага твора” [46, с. 137]. Даследаванне анамастыкону мастацкага тэксту характарызуецца рознааспектнасцю аналізу паэтонімаў і накіравана на разуменне ролі імені ў рэалізацыі ідэйнай і мастацкай задумаў пісьменніка.

Актуальнасць прадстаўленай дыпломнай работы таксама вызначаецца неабходнасцю вывучэння літаратурнага анамастыкону ў кантэксце новай

лінгвістычнай парадыгмы, у цэнтры ўвагі якой – адлюстраванне ў моўных знаках адметнасцей канкрэтнай нацыянальнай культуры, а таксама мовы, на якой напісаны раман або аповесць, і культурна-гістарычнай спецыфікі анамастыкону таго часу, калі ствараўся пісьменнікам мастацкі твор.

Мэта дыпломнай работы – ахарактарызаваць прозвішчы персанажаў у мове раманаў І. Мележа “Палеская хроніка” ў лексіка-семантычным, паэтычным і стылістычным аспектах і паказаць асаблівасці ўжывання прозвішчаў у мастацкім тэксце.

Дасягненне пастаўленай мэты прадугледжвае вырашэнне наступных **задач**:

– ахарактарызаваць прозвішчы ў сістэме беларускай анамастычнай лексікі як аб’ект навуковага даследавання;

– вызначыць роль і месца антрапанімічнай лексікі ў прасторы мастацкага тэкста; паказаць навуковыя падыходы да даследавання паэтычных і функцыянальных асаблівасцей імён уласных у мастацкіх тэкстах;

– апісаць асаблівасці ідэйнага зместу і гісторыі стварэння трылогіі І. Мележа “Палеская хроніка”;

– даць характарыстыку прозвішчам персанажаў у трылогіі І. Мележа “Палеская хроніка” ў лексіка-семантычным, паэтычным і стылістычным аспектах.

Аб’ектам навуковага даследавання з’яўляецца прозвішчы персанажаў у трылогіі І. Мележа “Палеская хроніка”.

Прадмет даследавання – лексіка-семантычныя, паэтычныя і стылістычныя характарыстыкі прозвішчаў персанажаў у трылогіі І. Мележа “Палеская хроніка”.

Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужылі тэксты трылогіі І. Мележа “Палеская хроніка” (“Людзі на балоце”, “Подых навальніцы”, “Завеі, снежань”).

Тэарэтыка-метадалагічную аснову даследавання ствараюць навуковыя работы айчынных і замежных мовазнаўцаў, якія паслужылі падмуркам у асэнсаванні праблемы прозвішчаў літаратурных персанажаў у лексіка-семантычным, паэтычным і стылістычным аспектах і з’яўляюцца метадалагічнай асновай для яе вывучэння ў межах дыпломнай работы.

Найбольшы ўнёсак у даследаванне беларускіх прозвішчаў і іх ужывання ў мастацкіх творах зрабілі М. В. Бірыла, А. Ф. Рогалеў, В. І. Рагаўцоў, В. В. Шур, Г. М. Мезенка, Ю. А. Гурская, Г. І. Басава, В. П.

Лемцюгова, С. Ф. Бут-Гусаім, М. В. Гарбанеўскі, Г. М. Дзеравяга, В. М. Ляшкевіч, Г. К. Семянькова. Дзякуючы руплівым даследаванням навукоўцаў сёння з’явілася магчымасць і наспела пытанне даследавання лексіка-семантычных, паэтычных і стылістычных асаблівасцей прозвішчаў персанажаў у трылогіі Івана Мележа “Палеская хроніка”.

Навуковая навізна даследавання заключаецца ў тым, што ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве аб’ектам спецыяльнага вывучэння стаў антрапанімікон раманаў І. Мележа “Палеская хроніка” ў лексіка-семантычным, паэтычным і стылістычным аспектах.

Практычная значнасць дыпломнай работы: матэрыялы даследавання могуць быць выкарыстаны для далейшага вывучэння “Палескай хронікі” ў беларускай літаратуры, пры напісанні курсавых і дыпломных работ па беларускай літаратуры ў ВНУ, на ўроках беларускай літаратуры і пазакласных мерапрыемствах у сярэдніх навучальных установах.

Дыпломная работа складаецца з уводзінаў, двух галоўных раздзелаў, заключэння, спісу выкарыстанай літаратуры, дадатка. Агульны аб’ём дыпломнай работы – 60 старонак. Спіс літаратуры займае чатыры старонкі і складае 48 пазіцый. Дадатак змяшчае рэестр прозвішчаў персанажаў трылогіі Івана Мележа “Палеская хроніка” у алфавітным парадку.

ГЛАВА 1

ТЭАРЭТЫЧНА-МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ АСНОВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

1.1 Прозвішчы ў сістэме беларускай анамастычнай лексікі

Анамастычная прастора займае даволі значнае месца і ў агульнай сістэме моўнай карціны свету, і ў асабістых уяўленнях пра склад і функцыянаванне навакольнага асяроддзя, якія ўвасабляюцца ў лексічных адзінках і месцяца ва ўнутраных структурах чалавечага мыслення. Бясспрэчным жа з’яўляецца той факт, што асноўнае месца ў складзе любога анамастычнага інструментарыя па праву належыць антрапонімам. І гэта зразумела, бо любы прадмет ці з’яву ўласным іменем надзяляе менавіта чалавек.

Антрапаніміка (ад грэч. *anthropos* – чалавек і *онума* – імя) – раздзел анамастыкі, які вывучае ўласныя імёны людзей: асабовыя імёны, прозвішчы, імёны па бацьку, псеўданімы і пад. Антрапаніміка ўключае разнастайныя тыпы адзінак, сярод якіх – і асабовыя імёны, і імёны па бацьку, і прозвішчы, і мянушкі, і сакральныя (тайныя) імёны, і псеўданімы, і патронімы. І гэта яшчэ не ўсе антрапанімныя тыпы і варыянты, якія выкарыстоўваюцца з мэтай наймення чалавека. Чалавек абавязкова існуе ў грамадстве; і яго сацыяльны статус, двухнакіраваны характар адносін паміж членамі соцыума (ад чалавека да грамадства і наадварот) дыктуюць і розныя семантыка-структурныя тыпы імён, якімі чалавек валодае.

Прозвішча як трэці элемент трохчленнай формулы найменавання людзей – гэта спадчыннае найменне, надзеленае важнымі грамадска-прававымі функцыямі [12, с. 29]. Прозвішчы ўяўляюць сабой унікальны клас анамастычнай лексікі, які захаваў культуру і традыцыі народа. Яны з’яўляюцца неад’емнай часткай сучаснай цывілізацыі і ўяўляюць унікальнае тапанімічнае асяроддзе. Сярод даследчыкаў шырока распаўсюджана меркаванне аб першапачатковай сацыяльнай дыферэнцыяцыі прозвішчаў у сувязі з класавым расслаеннем грамадства. Лічыцца, што прозвішчы ўзніклі спачатку толькі сярод знаці і не раней за XIV ст., большая ж частка прозвішчаў утварылася ў XVI – XVII стст., а ў простых сялян іх не было і ў XIX ст.

Прозвішчы, як паняцце ёмістае, разнапланаванае, старажытнае, выступае аб'ектам вывучэння ў некалькіх навуковых дысцыплінах. Большая частка даследаванняў, прысвечаных прозвішчам, праведзена філолагамі, гісторыкамі, сацыёлагамі. Асабістыя імёны жыхароў Беларусі даследуюцца пераважна з пазіцый фальклору і лінгвістыкі. Даследаваннямі антрапонімаў займаліся наступныя беларускія навукоўцы: Ю. А. Гурская, В. В. Шур, М. В. Бірыла, А. Ф. Рогалеў, Г. М. Мезенка, Г. К. Семянькова і іншыя.

Узнікненне першых беларускіх прозвішчаў датуецца XV – XVII стст. і звязаны гэты працэс з уплывам Рэчы Паспалітай (прозвішчы на “скі” і “віч”) [45], Расійскай Імперыі (прозвішчы на “оў”), а таксама ўзнікаюць уласна беларускія прозвішчы, якія суадносяцца з мянушкамі (Рымар, Бурак) [29, с. 555]. І. А. Каралёва выказвае думку аб першапачатковым існаванні антрапонімаў, якія выконвалі функцыю прозвішчаў [2, с. 20].

Прозвішчы – гэта называнні па імені галавы сям'і, сямейныя называнні, наяўнасць ці адсутнасць якіх у пісьмовых помніках у першую чаргу залежала ад жанру дакументаў, а сацыяльны фактар іграў дадатковую ролю. Існавалі неафіцыйныя намінацыі, якія неабавязкова перадаваліся ў спадчыну, не заўсёды строга афармляліся граматычна, але выконвалі функцыю прозвішчаў.

Па дадзеных Г. К. Семяньковай, у сучасным антрапаніміконе жыхароў Віцебшчыны прозвішчны тып на -оў/-еў/-аў, -ін/-ын займае дамінуючае месца [35, с. 6]. На некаторых іншых славянскіх землях канцэнтрацыя прозвішчаў гэтай групы больш высокая: у Балгарыі – 80,43%, у Расіі – 75,85% ад агульнай колькасці прозвішчаў [4, с. 40]. На Беларусі прозвішчы на -онак (-ёнак) складаюць некалькі больш за 1% і бытуюць у Мінскай вобласці (на поўнач ад Мінска) і ў паўночна-заходняй частцы Віцебскай вобласці [6, с. 64]. На Віцебшчыне частотнасць дадзеных антрапонімаў амаль у 4 разы перавышае паказчык па Беларусі і складае 4,5% [11, с. 6].

Паходжанне многіх прозвішчаў матываванае. Як адзначае В. В. Шур, “прадуктыўнымі і тыповымі для беларускай анамастыкі, з'яўляюцца прозвішчы, што ўтвораны ад уласных імён” [44, с. 44]. “Вывучэнне прозвішчаў, утвораных ад *nomina personalia*, дазваляе сцвярджаць думку пра шырокае выкарыстанне ў якасці прозвішчнай асновы грэчаскіх, старажытнаўрэйскіх, лацінскіх і цюркскіх імён” [19, с. 24], напрыклад: ад

грэчаскіх імён – прозвішчы *Андрэйчук, Андрусевіч, Астапенка, Вакульчык, Герасімаў, Грынеўскі, Дзяніскавец, Мікша, Ніканаў, Пахомаў, Петрусевіч, Савончык, Севасцьянаў, Супрунчык, Тарасевіч, Труханавец*.

Некаторыя вучоныя (В. В. Шур, Н. А. Багамольнікава і інш.) сцвярджаюць, што “асновай для наймення асобы маглі паслужыць і многія назвы прадметаў, якія спачатку выкарыстоўваліся ў якасці імён і мянушак, а з цягам часу пераўтварыліся ў прозвішчы” [44, с. 31], напрыклад: *Дарошка, Трацяк, Воўк, Масла, Кісель* і інш. У кнігах “Беларуская антрапанімія” М. В. Бірыла падрабязна разглядае этымалогію прозвішчаўтваральных асноў і структуру беларускіх прозвішчаў, якія ўзніклі на базе апелятыўнай лексікі і ад уласных імён цюркскага і літоўскага паходжання.

Па структуры ўсе прозвішчы дзеляцца на першасныя і другасныя. Першасныя – прозвішчы, утвораныя ад уласных асабовых імён і мянушак без далучэння прозвішчаўтваральных фармантаў: напрыклад, прозвішча *Сяргун* паходзіць ад *Сяргун* – размоўна-бытавой формы кананічнага імені *Сергий*; прозвішча *Рыбка* – ад мянушкі *Рыбка*, а тая – ад апелятыва *рыбка*. Да першасных належаць таксама прозвішчы *Зубко, Босы, Крук, Ламач, Барадзюля, Плакса* і інш. Другасныя – гэтыя прозвішчы, утвораныя шляхам далучэння прозвішчаўтваральных фармантаў да імён ці іх форм, мянушак або тапонімаў: *Базыл-ёў < Базыль + -ёў, Андрухін < Андрух-а + -ін, Жарскі < Жар-ы + -скі*.

Паводле структуры антрапонімы падзяляюцца на простыя (прадстаўлены аднакампанентнай мадэллю, у якую ўваходзяць аднаасноўныя найменні), складаныя (словы-кампазіты, а таксама абрэвіатуры) і састаўныя (пададзены двума і больш самастойнымі кампанентамі). У склад антрапонімаў уваходзяць уласныя імёны чалавека, якія ў беларусаў звычайна ўтвараліся з двух кампанентаў: імя і прозвішча (параўн.: *Францыск Скарына, Кастусь Каліноўскі, Сымон Будны, Язэп Лёсік* і г. д.), але пасля далучэння Беларусі да Расіі пад уплывам рускай мовы ўжываецца ўжо трохкампанентнае ўласнае імя (параўн.: *Пётр Міронавіч Машэраў* і г. д.) [40, с. 198].

Першасныя прозвішчы ўтрымліваюць у сабе 1) апелятыўныя назоўнікі (такіх прозвішчаў найбольш), 2) уласныя імёны, 3) апелятыўныя прыметнікі. У сувязі з гэтым сярод першасных прозвішчаў выдзяляюць антрапонімы субстантыўнага і ад’ектыўнага характару. Да прозвішчаў субстантыўнага характару адносяцца тыя, што супадаюць з назоўнікамі-апелятывамі (*Ціхоня,*

Гарбель, Валасач, Перагуд, Рабацяга) або ўласнымі асабовымі імёнамі ці іх формамі (*Багдан, Вусцін, Бернат, Ісай, Пілат, Валодзька, Пронька*). Да прозвішчаў ад'ектыўнага характару належаць адзінкі, што суадносяцца з прыметнікамі: *Белы, Гладкі, Голенькі, Сівы, Харошанькі, Чорны, Шчаслівы, Ясны*.

М. В. Бірыла згрупаваў усе славянскія прозвішчы, вылучыўшы агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўнутрымоўныя прозвішчныя тыпы. Да агульнаславянскіх прозвішчых тыпаў належаць наступныя: тып на -оў/-еў/-аў, -ін/-ын, тып на -скі/-цкі, тып на -іч/-ыч/-ыц, тып на -ак/-як, тып на -ік/-ык/-чык, тып на -ец/-эц, -авец. Прозвішчы з пералічанымі фармантамі характэрны для ўсіх славянскіх моў.

З пункту гледжання семантыкі ядро семантычнага поля “Прозвішчы жыхароў Беларусі” складаецца з двух мікраядзер: 1) прозвішчы, утвораныя ад *nomina personalia*; 2) прозвішчы, утвораныя ад *nomina impersonalia*. Кампаненты першага мікраядра ўтрымліваюць у антрапааснове лексемы, якія ўжо падчас свайго ўзнікнення абазначалі асобу па нейкай прымеце або родзе дзейнасці: *Бандарэнка* (ад *бондар*), *Півавараў* (ад *півавар*), *Жарнасечанка* (ад *жарнасек*), а таксама *Гарбачоў, Рыбакоў, Французаў, Ламаносаў, Лапавухаў*. Другое мікраядра ўключае прозвішчы, што паходзяць ад апелятываў, якія называюць прадметы, з'явы, рэчывы, паняцці, гэтыя значыць, не звязаны з характарыстыкай чалавека: *Жабін, Скрыпка, Целегаў, Камароў, Шчука, Петухоў, Корачкін, Булаўка*.

У каляядзерную прастору ўключаны прозвішчы, утвораныя ад уласных асабовых імён. Яны з'яўляюцца даволі насычанай па колькасці кампанентаў. Лёгка суаднесці з адпаведнымі імёнамі прозвішчы *Андрэеў, Сцяпанаў, Сяргееў, Пятроў*, не выклікае асаблівай цяжкасці тлумачэнне і такіх прозвішчаў, як *Ануфрыеў, Амосаў, Афанасьеў, Герасімаў, Ціханаў, Яўграфаў, Яўстаф'еў*, бо пакладзеныя ў іх аснову імёны нярэдка сустракаюцца ў тэкстах мастацкай літаратуры, у іменаванні прадстаўнікоў старэйшага пакалення.

На перыферыі семантычнага поля знаходзяцца прозвішчы, утвораныя ад тапонімаў. Прозвішчы ўтрымліваюць розныя па характары тапонімы: 1) адзінкі, што даюць толькі агульную характарыстыку носьбіта роду: *Загурскі* – ‘які жыў (нарадзіўся, прыбыў) за гарой’; *Забалотны* – ‘які жыў (нарадзіўся, прыбыў) за балотам’; *Заборскі; Падгорскі*; 2) лексемы, што ўказваюць на канкрэтны населены пункт, з якога прыбыў (або ў якім жыў ці

нарадзіўся) першы носьбіт прозвішча: *Матукоўскі* – з в. *Матукі*, *Дулінскі* – з в. *Дуліна*, *Ланкоўскі* – з в. *Ланкі*. Пераважаюць адзінкі другой групы, бо прозвішчы першай групы маюць агульную “тапаграфічную” характарыстыку і не ў поўнай меры выконваюць функцыю ідэнтыфікацыі асобы.

Ва ўстойлівых выразх беларускай мовы ўжываюцца аднаслоўныя антрапонімы, пераважна імёны тыпу *Макар*, *Сенька* і г. д., зрэдку адзначаюцца і прозвішчы тыпу *Заблоцкі*. Антрапонімы ў такіх фразеалагізмах выконваюць некалькі спецыфічных функцый, найперш рэпрэзентатыўную, абазначаюць чалавека ўвогуле. Напрыклад: *На свеце пажывеш і Баўдзея другам назавеш* (‘на вяку даводзіцца трапляць ва ўсякія перапалкі, складаныя сітуацыі і неяк выходзіць з іх’): *Баўдзея хітра зірнуў на Лабановіча. А Лабановіч падумаў: – На свеце пажывеш, і Баўдзея другам назавеш.*

У складзе прыказак і прымавак, якія ўяўляюць сабой разнавіднасць фальклорна-мастацкіх твораў, дзе сканцэнтраваныя вопыт і жыццёвыя назіранні мінулых пакаленняў у той ці іншай сферы чалавечай дзейнасці, даволі часта адзначаюцца анамастычныя элементы, якія выступаюць не проста як кампанент выслоўя, а як яго сэнсавае ядро, напрыклад: *Любіў Ганулю, а атрымаў дулю; Падкузьміў Кузьма Дзяміда*. “Антрапонім, хаця ў многіх выпадках і замяняльны, але не выпадковы кампанент парэміі, вельмі важны для выражэння агульнай ідэі і рэалізму выслоўя, асабліва сцяў сітуацыі, прадстаўленай у прыказцы ці прымаўцы, а таксама яе пазітыўнага, негатыўнага, сатырычнага або іранічнага зместу” [37, с. 82].

Вывучэннем сучасных прозвішчаў і мянушак займаецца Г. К. Семянькова [33; 34; 35]. Шэраг прац гэтага аўтара прысвечана выяўленню асабліва сцяў структуры, семантыкі, распаўсюджання названых антрапанімных адзінак, вызначэнню паралеляў паміж антрапонімамі і дыялектнай мовай, сацыяльным укладам, традыцыямі жыхароў паўночнай часткі Беларусі. В. П. Рымша праводзіць аналіз прозвішчаў балтыйскага паходжання. Паходжанне “цёмных” прозвішчаў разглядае А. А. Свашэнка.

Структура антрапанімнага іменавання ў беларускай мове, пазіцыйнае размеркаванне яго элементаў, іх узаемасувязі, а таксама структурныя характарыстыкі асноўнай антрапанімнай адзінкі – прозвішча – дэтэрмінаваны спецыфікай лексічнай сістэмы і граматычнага ладу беларускай мовы, а таксама сацыяльным кантэкстам, што вынікае з дуалістычнай прыроды антрапанімаў.

1.2 Антрапанімічная прастора мастацкага тэкста

Адной з важных сфер функцыянавання ўласных імён з'яўляюцца творы мастацкай літаратуры. Таленавітыя пісьменнікі ўдумліва ставяцца да фарміравання анамастычнага свету мастацкага палатна, рэалізуючы ў кантэксце мастацкага твора вобразна-выяўленчыя магчымасці і раскрываючы нацыянальна-культурную інфармацыю ўласных імён. Даследаванне анамастыкону мастацкага тэксту характарызуецца рознааспектнасцю аналізу паэтонімаў і накіравана на разуменне ролі імені ў рэалізацыі ідэйнай і мастацкай задумаў пісьменніка.

Вядома, што ўдала выбранае імя літаратурнага героя становіцца дадатковым сродкам яго характарыстыкі, узмацняе ўражанне ад усяго твора ў цэлым. Пра гэта сведчаць шматлікія творы як рускіх (А. Пушкін, А. Грыбаедаў, М. Гогаль, М. Салтыкоў-Шчадрын і інш.), так і беларускіх аўтараў (Я. Купала, Я. Колас, У. Караткевіч, І. Мележ і інш.), у тэкстах якіх уласныя імёны выяўляюць нацыянальную культурную семантыку, з'яўляюцца неад'емнай складовай часткай стылю і моўнай карціны аўтара.

Кожны персанаж у літаратурным творы пэўным чынам называецца апавядальнікам або іншымі персанажамі. Праблема намінацыі сваіх герояў паўстае перад кожным аўтарам як даволі складаная для вырашэння, паколькі яна звязана з выбарам адпаведнага пункту погляду, пазіцыі, з якой вядзецца апавяд і выяўляюцца міжсуб'ектныя адносіны. Для намінацыі персанажаў характэрна пэўная сістэмная суадноснасць з агульнай структурнай узаемаабумоўленасцю ўсіх мастацка значымых змястоўна-фармальных узроўняў твора.

Літаратурная (паэтычная) анамастыка – навука, якая вывучае ўласныя імёны ў мастацкай літаратуры. Аб'ект літаратурнай анамастыкі – анамастыкон мастацкага тэксту, які ўяўляе сабой сістэму ўласных імёнаў, якая складаецца з розных груп онімаў, што ўтвараюць вербалізаваны ў тэксце канкрэтнага аўтара слоўнік і рэпрэзентуюць рэаліі аб'ектыўнай / выдуманай рэчаіснасці.

Літаратурная анамастыка аформілася ў пяцідзясятых гадах ХХ стагоддзя. Маючы ў наш час поўны набор метадалагічных прыёмаў, а таксама строга вызначаны аб'ект і прадмет даследавання, яна з'яўляецца

самастойнай навуковай дысцыплінай, якая развіваецца на сутыку літаратуразнаўства, лінгвістычнай паэтыкі і стылістыкі. Паэтычная анамастыка прадугледжвае ўзаемадзеянне філалагічных і іншых гуманітарных дысцыплін, зварот да якіх садзейнічае шматбаковаму аналізу функцыянавання імені ўласнага ў мастацкім тэксце.

Да пачатку XXI стагоддзя ў беларусістыцы літаратурная анамастыка разглядалася як частка традыцыйна-апісальнай лінгвістыкі, нягледзячы на значнае назапашванне разнастайнага тэарэтыка-эмпірычнага матэрыялу, які зусім нядаўна пачаў паслядоўна і сістэмна асэнсоўвацца і кваліфікавацца як важнейшы тэкстаўтваральны і моўна-стылістычны кампанент любога мастацкага тэксту. І калі ў канцы XX стагоддзя даследчыкі анамастычнай лексікі, падводзячы вынікі зробленага ў вывучэнні анамастыкону твораў мастацкай літаратуры, сцвярджалі, што гэты аспект (анамастыкон мастацкіх твораў) закрануты і вывучаны фрагментарна, знайшоўшы адлюстраванне толькі ў асобных тэзісах дакладаў і невялікіх нататках літаратурных крытыкаў, пісьменнікаў (публікацыі Р. Шкрабы, У. Юрэвіча, Дз. Бугаёва, А. Марціновіча, пісьменнікаў К. Чорнага, Я. Скрыгана, Б. Сачанкі і інш.), то ў наш час без перабольшвання можна гаварыць пра асобны, новы навуковы напрамак у беларускім мовазнаўстве ў даследаванні літаратурнага анамастыкону, аспекты якога прааналізаваны не толькі ў артыкулах, а і ў манаграфіях, падручніках А. Рогалева, В. Ляшчынскай, В. Рагаўцова, І. Ратнікавай, І. Гапоненкі, А. Гіруцкага, Г. Мезенкі, Ю. Гурскай, В. Шура.

Першыя працы беларускіх даследчыкаў, прысвечаныя вывучэнню асаблівасцей функцыянавання анамастычнай лексікі ў творах мастацкай літаратуры, сталі вядомы ў 80-я гады XX стагоддзя. У асноўным гэта былі артыкулы і тэзісы дакладаў, у якіх разглядаліся пытанні анамастыкі мастацкіх твораў Я. Коласа, К. Крапівы, Р. Барадзіна, К. Чорнага і іншых пісьменнікаў. І толькі нядаўна, на пачатку XXI стагоддзя, у беларускім мовазнаўстве пабачылі свет працы, цалкам прысвечаныя літаратурнай анамастыцы. А. Ф. Рогалеў у сваіх даследаваннях “Ономастика художественных произведений”, “Имя и образ: художественная функция имён собственных в литературных произведениях и сказках” гаворыць аб значэнні і магчымасцях уласных імёнаў, падрабязна аналізуе функцыі ўласных імёнаў, прадстаўляе тыпы імёнаў літаратурных і фальклорных персанажаў, выяўляе спецыфіку анамастычнай лексікі ў творах самых розных жанраў мастацкай літаратуры і фальклору. Даследчык аналізуе антрапонімы і

тапонімы, якія сустракаюцца ў творах рускай літаратуры XVII – XIX стагоддзяў і казках.

Шмат зрабіў у галіне літаратурнай анамастыкі і В. В. Шур. У сваіх манаграфіях “Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры” і “Онім у мастацкім тэксце” мовазнаўца разглядае ролю і функцыі онімаў у мастацкіх творах, аналізуе ўласныя асабовыя імёны, мянушкі, прозвішчы, тапанімічныя назвы ў творах вядомых беларускіх пісьменнікаў і паэтаў: Я. Коласа, Я. Купалы, К. Крапівы, В. Быкава, М. Лынькова, І. Навуменкі, Р. Барадуліна і іншых.

Паэтычнае імя (паэтонім) – імя ў мастацкай літаратуры, якое мае ў мове твора акрамя намінацыйнай характарыстычную, стылістычную і ідэалагічную функцыі. Як правіла, адносіцца да катэгорыі прыдуманых імён, але часта пісьменнікам выкарыстоўваюцца рэальна існуючыя імёны ці камбінацыя тых і іншых. Пры відавой канкрэтызацыі імён уласных у мастацкіх тэкстах апраўдана выкарыстоўваюцца тэрміны паэтычны антрапонім, паэтычны тапонім, паэтычны заонім і г. д.

Паэтонімы функцыянуюць ва ўмовах спецыфікі мастацкага тэксту, выконваючы аўтарскую задуму ў рэалізацыі ідэйна-эстэтычных і іншых задач, што дае падставу гаварыць аб актуалізацыі іх стылістычных і іншых магчымасцяў на зместавым узроўні. У мастацкім тэксце паэтонімы ў значнай ступені збліжаюцца па сваіх функцыянальных характарыстыках з агульнымі назоўнікамі мастацкага твора. Змест, ці значэнне, паэтонімаў уяўляе складаны комплекс лінгвістычных і экстралінгвістычных характарыстык. Увесь зместавы бок паэтонімаў павінен разумецца праз мастацкае апісанне дэнатата (вобразы) у тэксце.

У адрозненне ад апелятыва, звесткі пра імёны ўласныя, у тым ліку і паэтонімы, прадугледжваюць веданне спадарожных дадзеных, такіх, напрыклад, як асаблівыя матывы іменавання, гісторыя імені, этымалогія яго асновы і інш. З улікам стылістычнай функцыі паэтонімы вельмі блізкія да імёнаў уласных на ўзроўні маўлення. Яны надзелены энцыклапедычнай інфармацыяй, якая ўяўляе сабой пазымаўленчыя звесткі пра дэнатат імені ўласнага. У той жа час маўленчая інфармацыя ўстанаўлівае сувязь імені з яго носбітам, сацыяльнае поле дэнатата і яго імені і выяўляе адносіны моўцы да іменаванага. Значэнне паэтонімаў складаецца з тых звестак, якія выяўляюцца пры выражэнні імі стылістычных функцый, адначасова падпарадкоўваючы

маўленчую, энцыклапедычную і моўную інфарматыўнасць імені, што дае падставы гаварыць аб наяўнасці ў паэтонімаў значэння.

Імя ўласнае рэальнага іменніка значна адрозніваецца ад оніма, што функцыянуе ва ўмовах тэксту. Сцвярджаючы думку пра пашыранасць антрапонімаў у літаратурным творы, І. М. Петрачкова падкрэслівае: «Асноўнымі і найбольш частотнымі онімамі ў любым літаратурным творы з'яўляюцца антрапонімы, паколькі змест мастацкага тэксту валодае абсалютнай антрапацэнтрычнасцю» [30, с. 19]. Антрапонімы – гэта цэнтральны элемент анамастычнай сістэмы мастацкага тэксту, што забяспечвае адзінства семантычнай і страфічнай тэкставай арганізацыі. Антрапанімон з'яўляецца вызначальнікам анімчнасці ўсіх астатніх адзінак. Асабліва гэты вывад датычыцца тэкставых кампанентаў, што знаходзяцца на мяжы анамастычнага самавызначэння – анімізаваных апелятываў ці апелятывавальных онімаў.

Вызначым асноўныя асаблівасці антрапанімонку мастацкага тэксту. Па-першае, тыя аб'екты, якія называюць уласныя імёны, не існавалі ў рэчаіснасці. Ідэальныя прадметы ўзніклі ў творчай фантазіі аўтара, пераўтварыліся ў ідэальныя, выдуманя вобразы, а пасля гэтага вобразы атрымалі найменні. Выдуманя прадметы толькі дубліруюць рэальны мір і ў значнай ступені адрозніваюцца ад сапраўдных рэалій. І таму пошукі паняццёвых паралелей на ўзроўні семантыкі тэкставых онімаў бесперспектыўныя.

Па-другое, штучныя дэнататы, што стварыў аўтар, чытач успрымае максімальна суб'ектыўна, таму ў семантыку абавязкова ўносяцца элементы асабістага светаўспрымання і светаадчування.

Па-трэцяе, сэнсавая прастора тэксту вызначаецца вельмі шырокай асацыятыўнасцю. Яе складаюць усе элементы тэкставай структуры, у тым ліку і антрапонімы. Часцей за ўсё аўтары выкарыстоўваюць асацыятыўнасць уласных імён, каб прыцягнуць увагу да таго ці іншага персанажа. Асацыяцыі пашыраюць перыферычную семантыку оніма, узбагачаюць яе новымі, раней невядомымі сэнсавымі блокамі, ідэямі. Асацыятыўныя магчымасці ўласных імён часта залежаць ад здольнасці чытача ўспрымаць тэкст тым ці іншым чынам: успрымальнік тэксту павінен пераўтварыцца ў рэцыпіента вобразнага і ідэйнага светабачання аўтара, а для гэтага неабходна першасная падрыхтоўка (тое, што па традыцыі называецца ўстанаўленнем тэкставай фонавай інфармацыі ці прадугледжвае першапачатковае валоданне ёю).

Уласнае імя аб'ядноўвае ва ўнутранай структуры два ўзроўні інфармацыі, якія з'яўляюцца важнымі і неабходнымі для аўтара. Першы ўзровень – моўны, другі – энцыклапедычны. Першы дае звесткі пра дэнават імянавання, другі пашырае сувязі імені з яго носбітам, сацыяльнай сферы носбіта і імянавання, выяўляе адносіны таго, хто называе, да таго, каго ён называе. У мастацкім тэксце выкарыстоўваюцца абодва названыя ўзроўні інфармацыі.

Акрамя гэтага, уласнае імя суадносіцца з такімі з'явамі рэчаіснасці, што з часам змяняюцца. Ва ўнутранай форме кожнага оніма сумяшчаюцца пазіцыі рэфэрэнта (канкрэтнага аб'екта намінацыі) і дэнавата (прадмета, тыпа). Статус і сутнасць сігніфікатыўнага кампанента семантыкі анімічнай адзінкі так і застаецца пытаннем, якое выклікае палеміку.

Калі онім звязаны з намінацыяй персанажа, то ўласнае імя праводзіць яго прэзентацыю, уключае ў кантэкст міжсуб'ектных і міжаб'ектных адносін, што з'яўляецца неабходнай умовай любой камунікацыі. Але ў адносінах да тэкставай прасторы чытач праз імёны перш за ўсё знаёміцца з аўтарам, ацэньвае шырыню яго светапогляду, глыбіню яго думак, пачуццяў. Антрапанічная адзінка ў тэксце – гэта перш за ўсё анімічная праекцыя якой-небудзь рэальнай асобы. А яна заўсёды валодае нейкім акрэсленым статусам, які трапляе ў тэкставую прастору дзякуючы непасрэдна антрапоніму. Накірункі вызначэння статусу грунтуюцца на некалькіх аб'ектыўных мастацкіх абставінах: перш за ўсё, на неабходнасці вызначэння суаднесенасці мастацкага вобраза і месца, з якім звязаны акрэсленыя падзеі, па-другое, адзначэнне гендэрнай прыналежнасці персанажа, яго ўзроставых характарыстык ці асаблівасцей адносін да яго з боку іншых герояў і вобразаў. Усё названае спрыяе традыцыйнаму вызначэнню статусу персанажа асобы па такіх накірунках, як: нацыянальная і арэальная характарыстыка; палавыя і экспрэсіўна маркіраваныя характарыстыкі кароткіх іменных форм; адзнакі сацыяльнага статусу.

У антрапанімічная прасторы мастацкага твора могуць ужывацца звычайныя і “гаваркія” онімы. У мастацкім творы любы антрапонім ужываецца не толькі з мэтай ідэнтыфікацыі асобы сярод іншых. Літаратурны антрапонім выступае яшчэ і сродкам характарыстыкі персанажа. Асаблівая роля ў такім выпадку належыць гэтак званым “гаваркім” імёнам і прозвішчам, якія маюць празрыстую ўнутраную форму. На думку А. Ф. Рогалева, “гаваркія” онімы надзелены магчымасцю “гаварыць”, у адрозненне ад

звычайных нейтральных, каб акцэнтаваць адпаведную думку, ідэю, тэндэнцыю” [32, с. 24]. Такія адзінкі кадыфікуюцца лінгвістамі па-рознаму: “гаваркія” (Г. І. Басавы, С. Ф. Бут-Гусаім, М. В. Гарбанеўскі, В. І. Рагаўцоў, А. Ф. Рогалеў, В. В. Шур), “імёны-характарыстыкі” (М. В. Карпенка), “экспрэсіўна-ацэначныя імёны” (В. В. Струкаў).

Побач з іншымі вобразна-выяўленчымі сродкамі, прозвішча стварае ацэначнае ўяўленне пра яго носьбіта, дапамагае перадаць аўтарскую задуму, аказвае эмацыянальнае ўздзеянне на чытача. Сістэма ўласных асабовых імёнаў, ужытых у творах пісьменнікаў, рэпрэзентуе асаблівасці аўтарскага светабачання, адметнасці іх моўнай асобы. Гаваркія прозвішчы – такія анамастычныя адзінкі ў тэксце, якія яшчэ да азнаямлення са зместам твора даюць пэўнае ўяўленне пра аб’ект (асобу), які будзе ў цэнтры апісання ў мастацкім творы. Ключ да разумення, расшыфроўкі яго мастацка-эстэтычных функцый звычайна выяўляецца ў семантыцы апелятыва такой уласнай адзінкі, які характарызуе персанаж па нейкай выразнай і тыповай для яго асаблівасці.

А. Ф. Рогалевым распрацавана наступная класіфікацыя гаваркіх прозвішчаў:

1) ускоснагаваркія, сэнс якіх раскрываецца ў адпаведным кантэксце; па-за межамі твора такія прозвішчы пазбаўлены дадатковай семантычнай нагрукі;

2) прамагаваркія, якія маюць празрыстую аснову з пэўным ацэначны “зарадам”; ім уласцівы прамае, адназначная і экспрэсіўная семантыка і ярка выражаная стылістычная маркіраванасць;

3) схаванагаваркія, якія так характарызуюць персанажа, што гэта амаль не заўважна для недасведчанага чытача: утвараюцца такія прозвішчы ад іншамоўных, устарэлых ці дыялектных асноў [32].

Гаваркімі, ці онімамі з найвышэйшай ступенню семантычнай актыўнасці. могуць быць не толькі антрапонімы, але і іншыя разнавіднасці паэтонімаў. Аднак часцей за ўсё ў мастацкім тэксце этымалагізуюцца прозвішчы. якія дзякуючы сваёй унутранай форме выконваюць характарыстычныя і ацэначныя функцыі. “Гэтыя імёны падобныя да масак героя ці злачынцы ў сярэдневяковым тэатры, па якіх глядач адразу ведаў, хто перад ім” [48, с. 87].

Напрыклад, прозвішчы суфіксальнага ўтварэння на *-скі/-цкі* – “адна з прадуктыўных антрапанімічных мадэляў наймення персанажаў мастацкіх твораў беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Такія адзінкі паслядоўна

ўжываюцца ў кантэксце з адпаведнымі назоўнікамі ў прэпазіцыі для ідэнтыфікацыі паноў памешчыкаў шляхты, духавенства і аканомаў” [48, с. 84]. Найболыя распаўсюджанымі антрапанімамі з фармантамі *-скі/-цкі* з’яўляюцца адпелятыўныя прозвішчы: *Багацкі, Бізуньскі, Броўская, Зваркоўскі, Ключкоўская, Лятальскі, Паэтніцкая, Пянкніцкая, Сакальніцкі, Саматніцкі, Слівінская, Цюхай-Ліпскі, Шчырэцкі, Шышкоўскі* і інш. “Прозвішчы гэтай словаўтваральнай мадэлі з ’яўляюцца неад’емным элементам лексічнай сістэмы мастацкага твора, састаўной часткай стылю пісьменніка, адным са сродкаў, які стварае мастацкі вобраз. Яны могуць несці выразна акрэсленую сэнсавую нагрузку і валодаць прыхаваным асацыятыўным фонам, а таксама мець асаблівы гукавы воблік; імёны-онімы здольны перадаваць нацыянальны і рэгіянальны каларыт, адлюстроўваць гістарычную эпоху, да якой адносіцца дзеянне рамана, аповесці, апавядання. валодаць сацыяльнай характарыстыкай” [48, с. 85].

Распаўсюджанасць адпелятыўных шляхецкіх прозвішчаў у творах мастацкай літаратуры невыпадковая, паколькі “ў рэальным беларускім антрапаніміконе адпелятыўныя прозвішчы складаюць 68%, адтапанімічныя – 2%. Параўнайце: у англійскай антрапанімічнай сістэме пераважаюць адтапанімічныя прозвішчы – 37%, а адпелятыўныя прозвішчы займаюць 34%” [3, с. 87].

Антрапанімнае поле кожнага мастацкага твора характарызуецца даволі складанай унутранай формай. Яго мадэль у творчасці кожнага аўтара складаецца з асобных, непаўторных кампанентаў, якія кожны раз па-іншаму паводзяць сябе ў тых ці іншых тэкстуальных абставінах. Рознабаковыя сувязі антрапанімаў ядзернай, каляядзернай і перыферычнай структур забяспечваюць стабільнасць антрапанімнай сістэмы ўвогуле. Акрамя гэтага, яны дапамагаюць больш шырокаму раскрыццю семантычных і функцыянальных магчымасцей кожнага оніма, што ўваходзіць у структуру. Ядзерныя онімы больш частотныя, выконваюць больш тэкставых функцый, што робіць іх асноўнымі вызначальнымі кампанентамі ўнутрыполевой структуры. Анімічнасць астатніх антрапанімных кампанентаў вызначаецца ў адносінах да элементаў ядра (гэта, у прыватнасці, датычыцца анімізаваных апелятываў). Семантычныя магчымасці імён з ацэнчымі фармантамі, якія складаюць ядро антрапанімнага поля твораў пісьменніка, надаюць асаблівае эмацыянальна-ацэнчнае адценне ўспрымання мастацкіх вобразаў.

Сучасныя аанаталагі плёна працуюць у рэчышчы вывучэння паэтанімікону твораў прозы. Напрыклад, М. У. Школьнікава прааналізавала лінгвакультуралагічны аспект антрапанімічнай прасторы рамана А. С. Іванова “Цені знікаюць у поўдзень”. У працы былі выяўлены антрапанімічныя канатацыі мастацкага іменаслову як шматграннай сацыяльна-лінгвістычнай з’явы, абумоўленай лінгвістычнымі і экстралінгвістычнымі фактарамі аанастыкону XX ст., апісаны нацыянальна-культурны кампанент іменаслову рамана [43].

Жанраўтваральная роля паэтонімаў у гістарычнай прозе К. Тарасава, В. Пікуля, Д. Балашова была прааналізавана І. М. Петрачкавай. Даследчыца апісала спосабы стварэння паэтонімаў, разгледзела ўплыў кантэксту і структурных кампанентаў імён на фарміраванне сэнсавай нагрузкі “гаваркіх” онімаў [30; 31].

Такмі чынам, асабовыя імёны – гэта адна з крыніц лінгвістычнай і экстралінгвістычнай інфармацыі, якая дазваляе глыбока і ўсебакова даследаваць творчасць пісьменніка. Антрапанімічная сістэма кожнага пісьменніка і кожнага твора індывідуальная. Уласныя імёны, з’яўляючыся элементам лексічнай сістэмы пісьменніка, у творы служаць для стварэння мастацкага вобраза, раскрыцця аўтарскага светапогляду, адлюстравання моўных і літаратурных традыцый, захавання культурнага фону. Антрапанімія мастацкага твора як сістэма ўласных асабістых імён заслугоўвае асобнага грунтоўнага вывучэння, як з тэарэтычнай, так і з практычнай кропкі зору, таму што антрапанімы выконваюць важную ролю ў расчынненні галоўнай тэмы і ідэі, аўтарскай задумы і сюжэту, яны з’яўляюцца ключавымі словамі у складанай кампазіцыі мастацкага тэксту.

1.3 Паэтычныя і функцыянальныя асаблівасці імён уласных у мастацкіх тэкстах

У паўсядзённым жыцці і ў мастацкай літаратуры прозвішчы выконваюць розныя функцыі. У рэальнасці ўнутраны змест прозвішча адыходзіць на другі план, бо першаснай тут з’яўляецца функцыя ідэнтыфікацыі носьбіта. Аўтар ж а мастацкага твора, даючы свайму герою пэўнае прозвішча, перш за ўсё імкнецца падкрэсліць уласцівыя персанажу якасці.

Традыцыйная анімичная функцыя – функцыя называння і адрознівання прадметаў аднаго рада. У тэксце да яе дадаецца агульная функцыя тэкстаўтварэння. Яна аказвае ўплыў на астатнія тэкставыя ролі паэтоніма. Але і роля вызначэння ў прасторы тэксту адзінага мастацкага вобраза, і роля тэкставай скрэпы (гэта функцыя цесна звязана з забеспячэннем агульнай сістэмнасці знешняй формы тэксту, а ў выніку онім-скрэпа можа набыць статус не толькі частага, але і сэнсава значнага кампанента), і роля ўдзельніка стварэння агульнага анамастычнага фону ўнутрытэкставай прасторы, і роля складанага паняцця-сімвала – усе пералічаныя тэкставыя функцыі анімічных адзінак падпарадкоўваюцца агульнавызначальнаму модусу функцыянальнасці ўласных імён у тэксце. Гэты модус можна вызначыць як стварэнне мадэлі рэальнай суб’ектна-аб’ектнай ці географічнай прасторы, што складаецца са шматлікіх кампанентаў.

Менавіта ў імёнах адлюстроўваецца бачанне аўтарам характараў, дзеянняў, учынкаў яго персанажаў. Канечне, нярэдка намінацыі адбываюцца інтуітыўна, але нават ў гэтым выпадку нешта кіруе аўтарам пры выбары менавіта данага канкрэтнага назову з шэрагу астатніх. Гэта адбываецца на падсвядомым ўзроўні, і тут ужо можна казаць пра яшчэ адзін аспект разгляду нашай тэмы – псіхалагічны. Тым не менш, вельмі часта выбар імені для героя – працэс мэтанакіраваны і свядомы. Часта аўтары звяртаюцца да этымалогіі імён, да іх гучання і асацыятыўнага рада, які выклікае найменне. Пісьменнікі клапацяцца пра адпаведнасць абраных імён гістарычнай праўдзе і рэальнасці.

“Функцыі імён уласных у мастацкай літаратуры пачалі даследаваць яшчэ з сярэдзіны ХХ ст., аднак больш актыўна анамастыка пачала развівацца ў апошнія дваццацігоддзе” [42, с. 326]. Калі першапачаткова вылучалася толькі стылістычная функцыя (або іншыя яе назвы ў гэтым значэнні), то пазней размяжоўваліся стылістычная і эмацыйна-стылістычная, эстэтычная, ідэалагічная і многія іншыя.

Галоўная функцыя літаратурна-мастацкіх антрапанімаў – працаваць на мастацкі тэкст (разуменне чытачом, адэкватнае інтэрпрэтаванне) і на падтэкст, паколькі антрапанімы складаюць важную частку мастацкага твора. Бяспрэчна, падбор імя для персанажа з’яўляецца надзвычай адказным этапам, аўтарскай задачай, таму што ад гэтага будзе залежаць стаўленне чытача да персанажа. Таму ў канве любога твора антрапанімы выконваюць самыя разнастайныя функцыі: намінатыўную, рэферэнтыўную,

лакалізацыйную, сацыялагічную, сацыяльна-маркіруючую, характаралагічную, фатычную, аптатыўную, ацэначную, культурна-характарызуючую, экспрэсіўную і г. д.

Уласныя імёны з'яўляюцца свайго роду “мастком” паміж тэкстам, аўтарам і пазатэкставай рэальнасцю, дазваляючы “прывязаць” рэчаіснасць, паказаную ў мастацкім творы, да аб'ектыўна існуючай рэальнасці. Пры гэтым паказаная рэчаіснасць мае многія падобныя рысы або атрыбуты, што і рэчаіснасць, у якой жыве аўтар. Іншымі словамі, уласныя імёны ўяўляюць з сябе адзін з найважнейшых сродкаў рэпрэзентацыі як знешняга, так і ўнутранага свету аўтара і яго асяроддзя: сацыяльна-грамадскага, культурнага, геаграфічнага і г. д.

У беларускай мастацкай літаратуры з улікам яе жанравых разнавіднасцей выпрацавана сістэма прыёмаў для апісання самых розных паэтонімаў. Характарызуючы тыпы онімаў у мастацкіх тэкстах, даследчыкі дыферэнцыруюць іх паводле самых розных эстэтычных і кантэкстуальных асаблівасцей у наступныя групы: адносна нейтральныя імёны, гаваркія онімы, імёны з падтэкстам (імёны-алюзіі, імёны-намёкі), імёны-вобразы, перанесеныя з іншых твораў, асацыятыўныя імёны, парадыйныя імёны, імёны ў падтэксце твора, імёны-сімвалы, імёны з міфалагічным падтэкстам, фальклорна-міфалагічныя імёны і інш.

Уласныя імёны, якія выконваюць прасторава-часавую функцыю, прывязваюць другасную рэчаіснасць мастацкага тэксту да аб'ектыўна існуючага прасторава-часавога кантынууму. У сваёй сукупнасці яны спрыяюць утварэнню асаблівай разнавіднасці прасторы мастацкага дыскурсу, якая не проста раскрывае тэматыку ўсяго твора, але і адыгрывае важную ролю ў раскрыцці аўтарскай задумы. Прагматычны патэнцыял імя звязаны з яго магчымасцю выступаць знакам аўтарскіх адносінаў да персанажа і адносінаў персанажаў паміж сабой.

Некаторыя ўласныя імёны, якія маюць асабліва яркі асацыятыўны патэнцыял, здольныя выконваць у тэксце ролю знакаў. Такія імёны паказваюць не на свой дэнатат, а на паняцце часцей абстрактнае, якое стаіць за імі.

З ліку анамастычных адзінак самымі характарыстычнымі, апрача мянушак, з'яўляюцца прозвішчы. Утвараючы антрапацэнтрычную прастору твора вышэйшага ўзроўню, такія онімы з'яўляюцца адным са сродкаў кароткай, сціслай мастацкай характарыстыкі персанажаў, вызначальным

элементам усёй анамастычнай прасторы твора, які ў цэлым змяшчае шматбаковую лінгвістычную і экстралінгвістычную інфармацыю. Апрача гэтага, у кантэксце мастацкага твора такія адзінкі звычайна становяцца канатацыйна насычанымі, афарбаванымі і выкарыстоўваюцца як выразны сродак выражэння эмацыйных ацэнак і характарыстык. Больш таго, анамастычныя адзінкі не толькі ў творах мастацкай літаратуры, а і ў соцыуме “валодаюць высокай нацыянальна-культуралагічнай маркіраванасцю” (В. Д. Бандалетаў), а гэта дае магчымасць не толькі засвоіць засведчаныя ў ёй лінгвістычныя асаблівасці ўласных імёнаў, але і адначасова ўспрыняць і суправаджальныя з імі (імёнамі) краіназнаўчыя, культуралагічныя асацыяцыі, авалодаць іншым замацаваным у іх нацыянальна-культуралагічным багаццем.

Антрапанімы як неабходны элемент любога твора цесна звязаныя з яго складнікамі (першым чынам сюжэтам, кампазіцыяй, хранатопам, вобразамі) і ўласцівасцямі (жанрам, стылявой дамінантай). Адпаведна, самымі прадуктыўнымі для імён уласных у мастацкім тэксце могуць быць наступныя функцыі, як сюжэтна-кампазіцыйная, хранатопная, вобразная, жанравая і стылявая, якія раскрываюцца ў працэсе падзейнага, вобразнага, жанравага і структурна-стылявога аналізаў літаратурнага твора.

Самай распаўсюджанай сярод мастацкіх антрапанімаў з’яўляецца вобразная функцыя. Імя стварае героя, бо звычайна гэта першае, што чытач даведваецца пра яго. Антрапонім таксама з’яўляецца адным з элементаў партрэтнай характарыстык.

Т. Б. Грыцэнка прапануе такую класіфікацыю функцый антрапанімаў:

1) ідэнтыфікацыйна-дыферэнцыяльную, якая з’яўляецца асноўнай і якая забяспечвае вылучэнне дэнатата сярод іншых;

2) лакалізацыйную ў часе і інфарматыўную, дзякуючы чаму ствараецца часовая канва;

3) сацыялагічную (такія характарыстыка названых аб’ектаў рэалізуецца з дапамогай апелятыўнай лексікі і анімаў, тыповых для розных этнакультурных сістэм);

4) эматыўную (устаўленне сувязі паміж імем літаратурнага героя, яго характарам і імем і характарам прататыпа);

5) стылістычную (са стылістычнай мэтай часта выкарыстоўваецца прыём актуалізацыі ўнутранай формы анімаў) [14].

Паводле сведчанняў айчынных даследчыкаў у галіне літаратурнай анамастыкі (С. Ф. Бут-Гусаім, В. І. Рагаўцоў, А. Ф. Рогалеў, В. В. Шур і інш.), у творах беларускай мастацкай літаратуры шырока выкарыстоўваецца прыём анамастычнай стылізацыі: часцей за ўсё прозвішчы з фармантамі -скі/-цкі семантычна празрыстыя, маюць адапелятыўны характар і пераважна ўжываюцца для ідэнтыфікацыі прадстаўнікоў дваранства, шляхты, арыстакратаў паноў а таксама аканомаў арандатараў з прэтэнзіяй на шляхецтва: *Быкоўскі, Заблоцкі, Загорскі, Знасілоўскі, Крывіцкі*.

Стылістычнай маркіраванасцю надзелены такія антрапонімы, праз якія на ўзроўні асацыятыўных сувязей раскрываюцца ўнутраныя якасці іх носьбітаў. У гэтай групе прозвішчаў нярэдка выкарыстоўваюцца апелятывы значна заніжанага плана. Параўн.: *Звяркоўскі < звер, Шышкоўскі < шышка. Слівянская < сліва, Броўская < брыво, Лятальскі < лятаць, Дрыгальскі < дрыгаць*. Такія антрапонімы выюнаваюць у тэксце экспрэсіўна-стылістычную функцыю, што заключана не толькі ў семантыцы іх паяратыўных апелятываў але і ў камічным гукавым складзе, які У. М. Міхайлаў лічыць адным з фактараў экспрэсіўнасці ўласнага імені. Часта гэтыя імёны належаць эпизадычным персанажам, вобразы якіх і ствараюцца ў значнай ступені “дзякуючы іменна каларытнасці гукавой будовы прозвішча” [26, с. 62].

Частка антрапонімаў у выніку шырокага ўжывання ўсоцыуме, фальклору, мастацкай літаратуры, перыядычным друку набыла нацыянальна- прэцэдэнтны характар, выяўляючы пэўныя тыповыя адметнасці, якія за імі замацаваліся ў свядомасці носьбітаў значнай лінгвакультурнай супольнасці. Параўн.: у беларускіх парэміях імёнамі *Кандрат, Мікіта* называюць людзей нахабных, гультаяватых, *Аркадзь, Кузьма* – злых, прыкрых, *Саўка, Хомка* – гультаяватых, зваротлівых, хітрых і інш.

Развіццё пераносных значэнняў ва ўласных імёнах з’яўляецца ўніверсальнай, уласцівай практычна ўсім мовам свету. Лексіка-семантычныя варыянты онімаў, як правіла, маюць кантэкстуальна абумоўлены характар, з’яўляюцца культурна абумоўленымі і спецыфічнымі для розных нацыянальных карцін свету. Развіццё значэння ўласных імёнаў можа адбывацца па метафарычных або метанімічных мадэлях, што дазваляе разглядаць семантызацыю ўласных імёнаў як адметны від семантычнай дэрывацыі.

Ужыванне ўласных імёнаў з пераносным значэннем з'яўляецца характэрным для сучаснага мастацкага і публіцыстычнага дыскурсу. Сярод адметных рысаў семантызацыі онімаў у тэкстах ХХІ стагоддзя адзначаюць актуалізацыю новых культурных сем у семантычнай структуры ўласных імёнаў, дзякуючы чаму ствараецца арыгінальны аўтарскі кантэкст. У дыскурсе вводзяцца новыя імёны, якія рэдка або ўвогуле не выкарыстоўваліся з пераносным значэннем у публіцыстычнай і мастацкай літаратуры.

Л. М. Шчацінін так класіфікуе імёны літаратурных герояў з улікам іх стылістычнай ролі ў мастацкім творы:

1) нейтральныя імёны, у якіх значэнне асновы і фанетычная форма ніяк не адлюстроўваюць асаблівасці характару і паводзін героя, не маюць асацыяцый з яго імем;

2) апісальныя (якія характарызуюць) імёны, асновы якіх даюць прамую або ўскосную характарыстыку іх носьбітаў;

3) парадыйныя імёны, якія маюць ярка выяўленую эмацыяна-экспрэсіўную афарбоўку звычайна адмоўнага характару;

4) асацыятыўныя імёны, якія сваёй глядзельнай і гукавой формай выклікаюць у чытача розныя асацыяцыі, удакладняюць і паглыбляюць характарыстыку персанажаў» [47, с. 126].

Па стылістычнай значнасці характарыстычныя літаратурна-мастацкія антрапанімы падзяляюцца на: нацыянальна значныя і рэгіянальна значныя літаратурна-мастацкія антрапанімы; храналагічна значныя літаратурна-мастацкія антрапанімы; сацыяльна значныя літаратурна-мастацкія антрапанімы; характарыстычна-ацэначныя літаратурна-мастацкія антрапанімы: а) экспрэсіўна-ацэначныя, б) інфармацыйна-ацэначныя.

Антрапонімы – паказчык характару і танальнасці ўзаемаадносін паміж людзьмі. Так, называючы каго-небудзь па імені, моўца прызнае грамадскую і асобасную каштоўнасць чалавека. Калі ж для наймення і характарыстыкі персанажа ўжываюцца прозвішча або мянушка, то гэта ў большасці выпадкаў з'яўляецца паказчыкам адчужанага, часта негатыўнага стаўлення да носьбіта характарыстычнага празвання. Паказчык павагі да чалавека – ужыванне для яго называння поўнай формы імені ў спалучэнні з іменем па бацьку. Безліч эмацыяна-экспрэсіўных адценняў (пяшчоту, сяброўскую фамільярнасць, насмешку, іронію, спачуванне) выражаюць формы суб'ектыўнай ацэнкі ўласных асобовых імёнаў – рэпрэзентанты канатацый эмацыянанасці, экспрэсіўнасці, ацэначнасці.

Імёны ўласныя ў мастацкім тэксце дублююць тыя функцыі, якія ўласцівыя імёнам у паўсядзённым маўленні: яны могуць выступаць паць у дэйктычнай, намінатыўнай, экспрэсіўнай функцыі. Іншыя функцыі антрапанімаў у паўсядзённым маўленні імі не задзейнічаны або задзейнічаны ў мінімальнай ступені (фатычная, апелятыўная). Некаторыя функцыі, наадварот, у большай ступені ўласцівы менавіта антрапонімам у мастацкіх тэкстах: паэтычная, характаралагічная, прататыпічная і аптатыўная. Гэта звязана з тым, што мастацкі тэкст выступае як асаблівы тып культурнага кода, закананы якога адрозніваюцца ад агульнамоўнага.

1.4 Трылогія І. Мележа “Палеская хроніка”: ідэйны змест і гісторыя стварэння

Трылогія І. Мележа сярод іншых твораў беларускага мастацтва сваёй арыгінальнасцю і непаўторнасцю аўтарскай задумы і спосабамі яе рэалізацыі.

Самы вядомы цыкл раманаў Івана Мележа – “Палеская хроніка”, над ім пісьменнік працаваў на працягу дваццаці гадоў. Пра «Палескую хроніку» Івана Мележа, пра не толькі ягоную, але і ўсёй нашае прозы Галоўную кнігу, пра гэты «найвышэйшы ўзор усей беларускай пасляваеннай прозы» (Б. Макмілін), пра гэтую адну з самых “высокіх і сонечных вяршынь беларускай савецкай літаратуры” (П. Панчанка) ужо напісана, бадай, як ні пра які іншы наш раман. Людзі, чуйныя да Праўды і Прыгажосці, яшчэ ў рукапісе любаваліся, “як хораша і ўдумна ўсё зроблена, як тонка, дасціпна і глыбока. І як праўдзіва і адчувальна...” (Ян Скрыган).

Першая частка хронікі – “Людзі на балоце” – была напісана ў перыяд “хрушчоўскай адлігі” (1956–1960 гг.). Другая – “Подых навалніцы” – была завершана ў 1965-м. Трэці раман палескай трылогіі – “Завеі, снежань...” – быў падпісаны да друку ў 1976-м – апошнім годзе жыцця пісьменніка. Але ж вядома, што ў Мележа існавала творчая задума дапоўніць “Палескую хроніку” яшчэ двума раманамі, зрабіўшы з яе, такім чынам, пенталогію. Першапачатковыя назвы магчымага працягу – “За асакою бераг” і “Праўда вясны”. На жаль, здзейсніць гэтае літаратурнае памкненне не было суджана. За неўміручыя творы “Людзі на балоце” і “Подых навалніцы” пісьменнік быў ганараваны Ленінскай прэміяй. Таксама Іван Мележ быў прызнаны

лаўрэатам Літаратурнай прэміі імя Якуба Коласа і Дзяржаўнай прэміі БССР, а творы пісьменніка зазналі экранізацыю, самая знакамітая з якіх – трохсерыйны тэлеспектакль “Людзі на балоце” (рэжысёр Аляксандр Гутковіч, 1965).

Іван Мележ – выдатны псіхолаг, добры знаўца чалавечай душы, яе самых патаемных, глыбінных асноў. Ён здолеў стварыць самабытныя вобразы, яркія народныя характары, запамінальныя і непаўторныя. Аўтар паэтызуе высокія чалавечыя якасці сваіх герояў, іх працавітасць, любоў да зямлі. Героі Мележа – жыхары Палесся, людзі з пачуццём уласнай годнасці, са сваімі клопатамі, хваляваннямі, адносінамі да жыцця.

В. І. Смыкоўская асэнсоўвала мастацкае ўвасабленне задумы “Палескай хронікі” І. Мележа, акцэнтавала ўвагу на тым, што ідэйна-творчая аўтарская канцэпцыя непарыўна звязана з заканамернасцямі развіцця савецкай літаратуры. Мележаўскаму раману ўласціва “лірычная стыхія, павышаная эмацыянальнасць, рэальная жыццёвая аснова” [37, с. 102], выкарыстанне “прыёмаў стварэння эпічных характараў” [37, с. 103], у чым важную ролю адыгралі традыцыі класікаў нацыянальнай літаратуры Я. Коласа і К. Чорнага.

Раман “Людзі на балоце” (1960) традыцыйны паводле хранікальнай сюжэтнасці, падзеі разгортваюцца павольна, з паступовай паслядоўнасцю раскрываецца і лёс герояў. Разам з тым твор прыўносіць нямала новага ў нашу раманістыку, і не толькі ў нацыянальную беларускую, але, бяспрэчна, і ва ўсесаюзную традыцыю. Наватарства пісьменніка заключалася найперш у тым, што былі рашуча пераадолены такія эстэтычныя недахопы рамана, як схематызм і спрошчанасць паказу галоўных герояў, “фонанасць” эпизадычных персанажаў, адсутнасць або недастаткова паслядоўнае выяўленне канфлікту [27, с. 68].

Важным мастацкім дасягненнем выступае тое, што ў шматгеройным творы выразна акрэслена раманная сітуацыя, рукою майстра вылеплены нацыянальна самабытныя характары Ганны, Васіля і Апейкі, старанна выпісаны дзесяткі асобаў. Пісьменнік пранік у душы сваіх герояў, раскрыўшы сацыяльныя і псіхалагічныя матывы іх учынкаў, пачуццяў, перажыванняў, думак [17, с. 33]. Літаратуразнаўцамі неаднаразова адзначалася, што Іван Мележ творча выкарыстоўваў вопыт К. Чорнага, працаваў у рэчышчы добрай сацыяльна-бытавой беларускай прозы. Бяспрэчна, што “значнасць мастацкага твора вызначаецца перш за ўсё

адкрыццём тыпу, характару, бо толькі аб’ёмны, пададзены ў адзінстве асабістага і грамадскага характар забяспечвае твору мастацкае даўгалецце” [28, с. 585], і аўтар у поўнай меры выканаў гэту творчую ўмову.

Іван Мележ стварыў значны шэраг характараў, акцэнтаваў увагу на індывідуальных рысах, звярнуўся да разгорнутых партрэтных характарыстак, знешняга і ўнутранага псіхалагізму. Пісьменнік асэнсоўвае асобу ў сацыяльна-бытавым кантэксце мінулага часу, яго грамадскіх умовах, разам з тым паказвае герояў як шмат у чым блізкім сваім сучаснікам. Невыпадкова крытыкі называлі раман “Людзі на балоце” вельмі сучасным творам, сам жа аўтар, разважаючы, чаму хутка старэюць сучасныя раманы, сцвярджаў у сваіх дзённікавых запісах “Думкі аб літаратуры”, што пісьменніку трэба ўлічваць асаблівасці жанру: “Тое, чаго даволі для нарыса, недастаткова для рамана. Нарыс, верш – перадавы падраздзел літаратуры. Раман – артылерыя. Нельга з пушкі па вераб’ях. Раман – менш аператыўны, затое – больш вясомы. Раману – шырокае поле, важныя праблемы, абагульненні” [25, с. 279].

Іван Мележ імкнецца да шырокіх абагульненняў, увасабляе аўтарскую філасофскую канцэпцыю, пры гэтым мэтанакіравана распрацоўвае заяўленую тэму жыцця вёскі. “Увага акцэнтуюецца на вобразах вяскоўцаў, носьбітах народнай маралі і этыкі, унікальных характарах з нацыянальна адметнымі рысамі, якія і выступаюць пунктам адліку мастацкага дзеяння. Калі мадэль шматгеройнага падзейнага рамана прадугледжвала, што пісьменнік як мага шырэй павінен ахапіць акаляючую рэчаіснасць, шматгранна паказаць яе праблемы, што ў сваю чаргу абумоўлівала неабходнасць раскрыцця значнай колькасці тэматычных аспектаў, то аўтар “Людзей на балоце” працуе ў рэчышчы паглыбленага асэнсавання выбранай тэмы” [27, с. 69]. Невыпадкова У. Карпаў, які бачыць задачу раманіста ў тым, каб стварыць малюнак часу, эпохі, прасачыць за лёсам народа ў рэвалюцыі, у вайне ці міры, зазначае, што аўтар можа як ісці са сваімі героямі ў гушчыню падзей, так і сачыць за побытам герояў, задавальняцца “водгуллем падзей”, пры гэтым крытык выказвае меркаванне, што першы мастацкі варыянт больш плённы, хоць і складаны.

Трэці варыянт, працягвае У. Карпаў, знайшоў І. Мележ, якога не надта цікавіць падзейнасць: “Каханне, праца, гаспадарскія клопаты Васіля і Ганны – герояў рамана – складаюць душу і дынаміку твора. Тут мала такога, што распыляла б увагу чытача. <...> Колькасць дзейных асоб Мележ імкнецца звесці да мінімуму. <...> Тут дыялог, пейзаж, карціны вясковага побыту

падпарадкаваны задачы як мага паўней, глыбей раскрыць характары дваіх. Гэта дае магчымасць раманісту прасачыць за самымі тонкімі нюансамі ў духоўным і інтэлектуальным жыцці абраных герояў, стварыць яркія жывыя вобразы” [16, с. 156].

Такім чынам, у шматгеройным рамане аўтарам выбіраюцца рэпрэзентатыўныя вобразы, якія і выступаўць носьбітамі яго сімпатыі, выразнікамі канцэптэуальнай філасофскай думкі, у чым пісьменнік адыходзіў ад агульнапрынятай жанравай схемы.

Так, у значнай меры раскрывае ідэйны змест твора, вызначаецца ў мастацкай сістэме рамана вобраз Васіля Дзятла, які рэпрэзентуе і важнае сацыяльнае абагульненне. Найперш дзякуючы гэтаму герою “вызначаецца асноўная праблематыка твора: пошукі працоўным чалавекам шчасця і будучыні, сувязь з зямлёй, адносіны да прыватнай уласнасці” [16, с. 80]. Аўтар не ідэалізуе свайго героя, праз Ганну выяўляючы ацэнку некаторых яго ўчынкаў: “Цяпер яна ўжо не сумнявалася. Завёў. Паказаў. Памог ім, бандытам. І Ганна пачула, як спагада і пяшчота да Васіля быццам выветрыліся з яе. Здалося раптам, нібы не Васіль, а нехта іншы, незнаёмы, чужы стаіць” [25, с. 53]. Цікава, што Іван Мележ раскрывае значную дынаміку ў характары гераіні: калі напачатку Ганна выходзіць замуж за Яўхіма, то пазней адважылася кінучь нялюбага, што было нечуваным учынкам для таго часу. Дэталёва выпісаны аўтарам і другасныя вобразы, якія дапамагаюць раскрыць адметнасць тагачаснай сацыяльнай сітуацыі, падкрэсліваюць непаўторнасць галоўных герояў.

Традыцыйны раман “Подых навальніцы” (1965) вызначаецца як працяг рамана “Людзі на балоце”, у той час перад намі твор новай якасці – “больш праніклівай ацэнкі тых акалічнасцей, што паўплывалі на лёс герояў першай кнігі, больш абвостранага драматычнага гучання” [13, с. 88]. “У рамане адлюстравана грамадская атмасфера таго часу, паказваецца жыццё інтэлігенцыі, асноўная мастацкая ўвага скіроўваецца да вобраза Апейкі. Апошні абумоўлівае сюжэтную дынаміку, у пэўнай меры выяўляе ідэйнае напаўненне не толькі другой кнігі, але і ўсёй “Палескай хронікі»” [27, с. 70]. Як і многія іншыя героі, персанаж меў свайго прататыпа, тым не менш, цяжка не пагадзіцца з У. В. Гніламёдавым, які інтэрпрэтуе вобраз Апейкі як вынік аўтарскага самавыяўлення, што абумоўлівае некаторую тэндэнцыйнасць паказу паводзін і ўчынкаў. Гэтым вобразам, працягвае далей ядомы даследчык, “пісьменнік сцвярджае свой ідэал станоўчага героя, героя

нашага часу. Пошукі характару ў Мележа з’яўляліся адначасова і пошукамі ідэалу” [13, с. 89]. Так, сам старшыня райвыканкама ведае і стараецца стрымліваць у сабе такую загану, як схільнасць да падрабязных гутарак-прамоў, хоць гэта рыса і раскрываецца аўтарам як пазітыўная якасць: “Чалавек дапытлівы, адукаваны сваёй цікаўнасцю і газетамі, ён звычайна ахвотна дзяліўся тым, што ведаў, цешыўся той сілаю, якую чуў у сваіх ведах і ўменні дзейнічаць на людзей” [27, с. 77]. Герой добра ўсвядоміў, што яго слухачы-сяляне цэняць найперш канкрэтнасць, дзелавітасць, яснасць, ён багата едзіць, як кажа аўтар, ва ўсім раёне не засталося вёскі ці нават хутарка, куды б хоць некалькі разоў не наведаўся Апейка. Такім чынам, у параўнанні з першым раманам аўтар выбірае іншы тэматычна-праблемны аспект, які раскрывае шляхам паказу найперш аднаго галоўнага героя, чым заяўляе наватарскія пошукі змястоўнай формы.

Мастацкі свет галоўнай кнігі пісьменніка населены глыбокімі, паспраўднаму народнымі характарамі. І кожны з іх, прычым, няважна — якога, першага ці другога, плана герой тоіць у сабе патэнцыяльныя магчымасці далейшага мастацкага развіцця. Нават калі персанаж не вядзе за сабою дзеянне, яго прысутнасць адкрывае прастор творчай фантазіі чытача, вабіць у зманлівыя лабірынты чалавечай душы.

Менавіта такімі, як бы асцярожліва прыадчыненымі для нас аўтарам, з’яўляюцца думкі і памкненні паляшучак. Плён шматгадовых пошукаў пісьменніка ўвасобіўся ў непаўторных вобразах дзяўчат і жанок з самай глыбізны страчанага намі цяпер прыпяцкага Палесся. Гэта – маладыя Хадоська, Ганна; прадстаўніцы старэйшага пакалення Дзятліха, Дамеціха, Глушачыха, Ганніна мачыха; яркія эпізадычныя персанажы – швачка Годля і гаспадыня Цыля, знахарка Захарыха, цётка Сарока, настаўніца Параска і Ганніна маці-нябожчыца. Паводле значэння жаночых персанажаў у развіцці сюжэтыкі і псіхалагічнага мікраклімату, вобразная палітра “Палескай хронікі” стратыфікаваная (г. зн. шматслойная, ад лац. *stratum* — слаі + *facere* – рабіць). Каларытныя жаночыя вобразы ў “Палескай хроніцы” адметныя сваёй цеснай далучанасцю да ўсіх сюжэтных перыпетый і момантаў абвастрэння эмацыянальнай напружанасці.

Вобраз Ганны – тая нітка, з якой звязаны эпіцэнтр духоўнага напружання ў развіцці дзеяння, аб’яднанне многіх сюжэтных ліній. З’яўленне гэтай мележаўскай гераіні заўсёды лучыцца з раскрыццём яшчэ аднаго сюжэтнага феномена хронікі. Так, каханне Ганны з Васілём – гэта

найперш раскрыццё Васілёвага характару; яе жыццё з Яўхімам – выяўленне духоўнага вобліку Яўхіма, безадказная Сцяпанавая прыхільнасць да братавай – люстэрка Сцяпанавога характару, стоенае Апейкава пачуццё – пэўны адбітак характару Апейкі.

Пісьменнік выявіў рэпрэзентатыўных персанажаў, якія выступаюць носьбітамі аўтарскай думкі, перажываюць духоўную эвалюцыю, а не з’яўляюцца статычнымі, адмовіўся ад сацыялагічнай зададзенасці і спрошчанасці. У выніку быў створаны новы ўзор шматгеройнага рамана, плённы для мастацкай распрацоўкі вясковай тэмы. Заяўляе Іван Мележ і аднагеройны раман, хоць у гэтым выпадку не пазбягае распаўсюджанай у літаратуры таго часу ідэалізацыі галоўнага героя. Наватарскія прыклады раманаў, якія ў мастацкіх адносінах вызначаліся безумоўнымі вартасцямі, садзейнічалі абнаўленню жанравай мадэлі ў беларускай прозе. Вядома, што многія аўтары раманаў пра вёску разглядалі творы “Людзі на балоце” і “Подых навальніцы” як мастацкія ўзоры для пераймання.

І. Мележ вельмі і вельмі многага дасягнуў у эпічнай “Палескай хроніцы”, якую, бадай, было б слушней назваць палескай эпапеяй. Пісьменнік паслядоўна асэнсоўвае асобу ў маральна-этычных каардынатах, якім падпарадкаваны сацыяльны змест, увасабленне індывідуальнага характару дамінуе над раскрыццём сацыяльнага тыпу, распрацоўвае псіхалагізм як дзейсны сродак выяўлення партрэтных характарыстак.

Іван Мележ, які мэтакіравана засяродзіўся на выбранай тэме, стварыў узор вясковай прозы, паказаў творчую перспектыўнасць звужэння шматпланавасці дзеля паглыбленага асэнсавання асобы ў кантэксце часу. Увасабленне спалучанасці часоў, асэнсаванне мінулага і яго актуальнасці для сучаснасці, змяняе раманны хранатоп, адкрывае творчыя мажлівасці для філасофскіх абагульненняў.

Агульначалавечае, нацыянальнае, рэгіянальнае, напрыклад, у раманах пра Палессе Івана Мележа прысутнічае на кожнай старонцы яго “Хронікі” у самым арганічным, высокім адзінстве. Як адзначаў Алесь Адамовіч, ён палемічна абвяргаў у сваіх раманах абразлівы несправядлівай традыцыяй, погляд на палешука, як на істоту з нейкага гістарычнага запаведніка. На яе, гэтую істоту глядзяць спачувальна быццам, але ўсё ж зверху. Безумоўна, што любіць, не забываць, шанаваць, ганарыцца малой радзімай, г. зн. быць патрыётам. Важна, каб кожны з нас зрабіў нешта істотнае для сваёй малой і

вялікай радзімы, памножыў матэрыяльныя і духоўныя набыткі сваіх землякоў.

Адносіны Івана Мележа да герояў, падзеяў, некаторых старонак жыцця часта застаюцца ў трылогіі схаванымі, няяснымі. Пазбягаючы прамых ацэнак, аўтар здолей паказаць, наколькі складанымі і неадназначнымі могуць быць адлюстраваныя падзеі. Іван Мележ звяртаецца да жыццёвага вопыту чытача, давярае яму, таму што дае чытачу магчымасць скласці асабістае меркаванне наконт учынка або паводзін кожнага персанажа.

Іван Мележ прапануе чытачу матэрыял для філасофскага асэнсавання рэчаіснасці, пранікнення ў прычынна-выніковыя сувязі, бо свет – гэта цэльнасць, якая складаецца з характараў, падзеяў, пейзажаў. Чытач дзякуючы майстэрству Івана Мележа вучыцца бачыць цудоўнае ў звычайным, трагізм – у звычайным, вялікае – у звычайным. Гэты прынцып “вялікага ў звычайным” і пакіне “Палескую хроніку” ў духоўным здабытку беларускага народа назаўжды.

Высновы па главе 1

Мовазнаўцы адводзяць анамастыцы вядучае месца сярод лінгвістычных дысцыплін. У пачатку XXI стагоддзя ў беларусістыцы склаўся асобны, новы навуковы напрамак у беларускім мовазнаўстве – ў даследаванні літаратурнага анамастыкону. Навуковая аснова беларускай літаратурнай анамастыкі грунтуецца на дасягненнях тэарэтычнай анамастыкі, этналінгвістыкі, лінгвакультуралогіі, псіхалінгвістыкі, паэтычнай анамастыкі.

Роля ўласных імёнаў у мастацкім тэксце велізарная, паколькі практычна стаіць у адным шэрагу з аўтарскай задумай твора. Уласныя імёны дазваляюць адчуць аўтарскую задумку, прачытаць код, інтэрпрэтацыю, якую аўтар перадае чытачу праз мастацкі твор. Імя персанажа – адзін са сродкаў, якія ствараюць мастацкі вобраз, яно можа характарызаваць сацыяльную прыналежнасць персанажа, перадаваць нацыянальны і мясцовы каларыт, а калі дзеянне адбываецца ў мінулым, то ўзнаўляць гістарычную праўду (ці разбураць яе, калі імя выбрана насуперак праўдзе).

Уласныя імёны з’яўляюцца адным са спосабаў пабудовы прасторава-часовага кантынууму мастацкага тэксту, а дакладней – вобраза свету, створанага аўтарам. Пры гэтым імёны не толькі і не проста ствараюць

“ілюзію” рэальнасці, але і адлюстроўваюць аўтарскае бачанне рэальнасці, яго ментальную мадэль свету, а таксама паказваюць на асаблівасці аўтарскай катэгарызацыі і канцэптуалізацыі рэчаіснасці, дапамагаючы ў раскрыцці задумы.

З ліку анамастычных адзінак самымі характарыстычнымі, апрача мянушак, з’яўляюцца прозвішчы. Утвараючы антрапацэнтрычную прастору твора вышэйшага ўзроўню, такія онімы з’яўляюцца адным са сродкаў кароткай, сціслай мастацкай характарыстыкі персанажаў, вызначальным элементам усёй анамастычнай прасторы твора, які ў цэлым змяшчае шматбаковую лінгвістычную і экстралінгвістычную інфармацыю. Апрача гэтага, у кантэксце мастацкага твора такія адзінкі звычайна становяцца канатацыйна насычанымі, афарбаванымі і выкарыстоўваюцца як выразны сродак выражэння эмацыйных ацэнак і характарыстык. Больш таго, анамастычныя адзінкі не толькі ў творах мастацкай літаратуры, а і ў соцыуме валодаюць высокай нацыянальна-культуралагічнай маркіраванасцю, а гэта дае магчымасць не толькі засвоіць засведчаныя ў ёй лінгвістычныя асаблівасці ўласных імёнаў, але і адначасова ўспрыняць і суправаджаць імя (імёнамі) краіназнаўчыя, культуралагічныя асацыяцыі, авалодаць іншым замацаваным у іх нацыянальна-культуралагічным багаццем.

Антрапонімы ў мастацкіх творах маюць вялікую функцыянальную нагрузку. Навукоўцы лічаць, што, як і ў любой іншай групе імён уласных, намінатыўная функцыя з’яўляецца дамінантнай. Галоўнае прызначэнне імён уласных – назваць і ахарактарызаваць героя па імені. Функцыі антрапонімаў звязаны амаль з усімі элементамі мастацкага твора. Таму сярод самых прадуктыўных функцый антрапонімаў можна вылучыць наступныя: сюжэтно-кампазіцыйная (імёны цесна звязаны з развіццём падзей і мастацкай структуры тэксту ў цэлым), хранатопная (антрапанімы ўплываюць на тэмпаральную і прасторавую арганізацыю твора), вобразная (імя персанажа – сродак яго характарыстыкі), жанравая і стылявая (імёны герояў звязаны з жанравай і стылявой дамінантамі мастацкага твора).

ГЛАВА 2

ПРОЗВІШЧЫ ПЕРСАНАЖАЎ У ТРЫЛОГІ І. МЕЛЕЖА “ПАЛЕСКАЯ ХРОНІКА”

2.1 Лексіка-семантычныя групы прозвішчаў

Для раманнай трылогіі з сапраўды эпічным ахопам рэчаіснасці – “Палескай хронікі” Івана Мележа характэрна шырока разгорнутая і складаная сістэма ўзаемадачынненняў персанажаў. Паўната ахопу жыцця ў мележаўскіх раманаў абумоўлена не толькі ўнутрана арганічнай суаднесенасцю абставін і характараў, умоў і чалавечых узаемаадносін, але і арганічным увядзеннем мноства персанажаў, арганічнасцю іх узаемадачынненняў у гэтым своеасаблівым мастацкім свеце.

Для раманнай эпопеі Івана Мележа характэрна выразна акрэсленая сістэма намінацыі персанажаў з вылучэннем асобных тыпаў. Адны героі амаль заўсёды называюцца па імені (Ганна, Васіль, Міканор), другія – па прозвішчах (Апейка, Башлыкоў, Дубадзел), трэція – паводле сямейна-сваяцкіх адносін (маці, мачыха) і г. д. Відавочна, што тым самым у пэўнай ступені прадвызначаецца іх функцыянальная роля ў творы, значымасць у агульнай персанажнай сістэме.

У залежнасці ад лексіка-семантычнай структуры ў “Палескай хроніцы” перш за ўсё вылучаюцца дзве групы прозвішчаў: (1) тыя, што матывуюцца апелятывамі, і (2) прозвішчы, якія паходзяць ад уласных асабовых імёнаў.

Ахарактарызуем спачатку прозвішчы, дэрывацыйнай асновай для якіх паслужылі апелятывы. У якасці ўтваральнай базы, ад якіх узніклі прозвішчы адапелятыўнага паходжання, выступаюць разнастайныя паводле семантыкі разрады агульных назоўнікаў. Асабліва шырока прадстаўлены прозвішчы, што ўтварыліся ад назваў жывёл і птушак: *Дзяцел, Сарока, Зубрыч, Балаховіч* і інш. Аднак тлумачэнне гэтых прозвішчаў можа быць рознае.

Прозвішча *Дзяцел* утворана шляхам семантычнай дэрывацыі ад апелятыва *дзяцел* ‘лясная птушка з доўгай моцнай дзюбай, якая здабывае ежу ў кары дрэў’. Нярэдка за чалавекам, які паклёпнічае на каго-небудзь, у народзе замацоўваецца мянушка *Дзяцел*. Відаць, з гэтых меркаванняў Іван Мележ дае герою “Палескай хронікі” прозвішча *Дзяцел*. Прыгадаем эпізод у пачатку рамана “Людзі на балоце”, калі ў вёску прыходзяць маслакоўцы.

Васіль Дзяцел становіцца сведкам, а таксама непасрэдным удзельнікам тых падзей: ён павінен паказаць бандытам хату Грыбка Ахрэма, а значыць – здрадзіць, данесці.

Прозвішча **Сарока** мае цікаўная, вяртлявая, гаваркая жыхарка вёскі Курані Аўдоця. Празвішча паходзіць ад апелятыва *сарока* (утварылася шляхам пераасэнсавання першаснага значэння дадзенага назоўніка). Як сведчыць маўленчая практыка, найменнем *Сарока* звычайна называюць хітрую, спрытную на язык жанчыну:

З гэтага неразборлівага гуду час ад часу вырываўся задзёрысты галасок гаварлівай удавы Сарокі, дужай, вяртлявай жанчыны, якая, перамаўляючыся, кідала вострыя позірккі на мужчынскія купкі, на ўсё, што ні рабілася ў хаце. Вочы яе проста бегалі, лавілі, праглі чаго-небудзь цікавага! Такая ўвага да навакольнага зусім не замінала ўдаве сачыць за жаночым шаптаннем, разам удзельнічаць у гаворцы (Людзі на балоце, с. 78).

Мова гераніні шчодро перасыпана дасціпнымі прыказкамі і прымаўкамі, устойлівымі зваротамі, жартамі: *Кеб не выбраць халеру – гарачы не ў меру!* або *Не бярэ ні хвароба, ні згуба! Не зламала яму хоць бы зуба!* Удава Сарока – дужая, вяртлявая жанчына – ахвотна ўдзельнічае ва ўсіх падзеях, гаворыць задзёрыста, бойка, без утомы, цікаўна сочыць за ўсімі вяскоўцамі.

Прозвішча **Зубрыч** атрымаў упаўнаважаны з воласці. Антрапонім узыходзіць да апелятыва *зубр* 'дзікі лясны бык сямейства пустарогіх', да асновы якога далучыўся суфікс *-ыч*, што ўдзельнічае ва ўтварэнні намінацый асоб і характарызуе іх на аснове падабенства ці схільнасці да таго, што названа ўтваральным словам.

Прозвішча **Балаховіч**, магчыма, паходзіць ад слова *балох*. Слова *балох* у рускай мове азначае 'перапёлачнік' або 'дурны, няхітры чалавек':

Толькі адзін вечар пабыў у Любы Харытоніхі ўзводны Гайліс, калі гнали за Прыпяць банду Балаховіча, але і праз год сярод усіх сваіх ваенных дарог не забыў сцежкі да яе хаты (Людзі на балоце, с. 103).

У нешматлікую групу аб'ядноўваюцца прозвішчы, утваральнай базай для якіх выступаюць назвы асобы паводле псіхічных, фізічных або разумовых асаблівасцей: *Губаты, Глушак, Кудравец, Мормаль*.

Так, напрыклад, найменне **Глушак** узнікла ў выніку семантычнага пераасэнсавання апелятыва *глушак*. Відавочна, што антрапонім *Глушак* валодае высокай ступенню семантычнай "празрыстасці". Магчыма, у

рэальным жыцці першапачаткова гэта была мянушка, якая адлюстроўвала найбольш характэрную прымету чалавека. З часам мянушка стала ўспрымацца і функцыянаваць як гаваркое прозвішча, якое захавала сваю празрыстую, з пэўнай ацэначнай устаноўкай, аснову.

Прозвішча *Глушак* паходзіць ад мянушкі, якая надавалася калісьці глухому чалавеку. У беларускай мове маецца цэлая вязанка прозвішчаў, утвораных ад мянушкі, якую давалі глухім людзям: *Глушко, Глушок, Глушанок, Глушэц, Глухоўскі, Глушчык, Глуховіч, Глушэня, Глушчанка* і г. д.

Антрапонім *Мормаль* ўтварыўся ад асновы дзеяслова *мармытаць* пры дапамозе суфікса -аль, які ўдзельнічае ва ўтварэнні ‘назвы асобы паводле схільнасці да адпаведнага дзеяння, з экспрэсіяй зніжальнасці’. І сапраўды, галоўнымі рысамі характару героя былі нерашучасць, няўпэўненасць і разгубленасць. Гэта выражалася як у мове, так і ў паводзінах персанажа. Такмі чынам, прозвішча *Мормаль* паходзіць ад дзеяслова *мармытаць* ‘гаварыць ціха і сабе пад нос’.

Прозвішча *Гайліс* узыходзіць да латышкага дахрысціянскага імя Гайліс – ‘певень’, так што Гайліс – падобны да Петухова або Качаткова [15]. На падобны сэнс прозвішча можна звярнуць увагу пры апісанні І. Мележам знешняга вобліку персанажа:

Хударлявы, доўгі, з сухім, вуглаватым тварам і чубком жоўтых валасоў, ён адразу пайшоў насустрач, трохі пакульгваючы, але разам з тым па вайсковаму зграбна. Сінія вочы глядзелі мякка і нават нібы сарамяжа, а поціск рукі быў дужы, рашучы (Людзі на балоце, с. 102).

На такое значэнне прозвішча ўказваюць і прыклады, калі сакратара партыяэйкі характарызуюць як таго чалавека, які пачынае любую работу раней за іншых:

Праўда, на другім баку, дзе віднеліся на выспе алешніцкія стрэхі, таксама не было ні душы. Нават Гайліс яшчэ недзе збіраўся. Міканор заўважыў, што над тванню, над іржавай балотнай вадзіцай яшчэ дыміцца пара. Паспрабаваў супакоіць сябе: рана выкаціўся... (Людзі на балоце, с. 102).

Зафіксаваны таксама прозвішчы, што матывуюцца назвамі раслін і іх пладоў: *Жалудок, Грыбок, Хвошч, Калінін* і г. д.

Прозвішча *Жалудок* утворана ад мянушкі Жолуд – ‘плод дуба, які мае арэхападобную форму’. Жолуд, як і дуб, сімвалізуе крэпасць, трываласць. Слова Жалудок адначасова магло выступаць абразлівай мянушкай чалавека,

які вельмі любіць харчавацца, шмат есць. Але на самой справе мележаўскі персанаж, наадварот, робкі і нерашучы – і ў той жа час вельмі цярплівы:

Настаўніку Жалудку давялося пачынаць у гэтым гомане. Гаварыў ён нясмела, ціха, і спачатку нават зблізу мала што чулі з яго гаворкі (Людзі на балоце, с. 74);

Жалудку не давалі слова сказаць: гаварылі, крычалі, не слухаючы нічога і нікога <...> Жалудок слухаў гоман моўчкі, цярпліва: спрачайся не спрачайся, усё роўна не пераможаш (Людзі на балоце, с. 75).

Прозвішча **Грыбок** аўтар трылогіі даў аднаму са старэйшых жыхароў вёскі Курані:

Ён замкнуў гумно і ўжо сабраўся ісці ў хату, калі яго гукнулі. Васіль спыніўся: на прыгуменне ішоў дробны, кульгавы Грыбок Ахрэм (Людзі на балоце, с. 19).

У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” адно са значэнняў апелятыва *грыб* пазначана паметамі ‘размоўнае’ і ‘пагардлівае’: *грыб* ‘пра старога чалавека’. Значыць, прозвішча *Грыбок* утварылася шляхам семантычнай дэрывацыі ад апелятыва *грыб* з далучэннем да ўтваральнай асновы суфікса *-ок*, які мае памяншальна-ласкальнае значэнне. Такім чынам, надзяліўшы свайго героя прозвішчам *Грыбок*, Іван Мележ скіраваў увагу чытачоў на ўзроставай катэгорыі згаданай дзеючай асобы.

Прозвішча **Хвошч** паходзіць ад мянушкі, утворанай ад назы расліны: *хвошч* – шматгадовая спаравая травяністая расліна сямейства хвашчовых з зялёнымі, звычайна галінастымі сцёблам і лускаватым лісцем. Такая фамилия часцей за ўсё паказвае на паходжанне ад чалавека, які займаўся вырошчваннем, прамысловай ці медыцынскай здабычай хвашчу, які з’яўляецца шматгадовай раслінай:

Васіль здзіўлена азірнуўся: побач стаяў прыцярушаны мукою Косцік Хвошч, якога калісьці дражнілі “Косцік Хвошчык” (Людзі на балоце, с. 57).

У асобную групу аб’ядноўваюцца прозвішчы, асновай для ўтварэння якіх паслужылі назвы страў: *Кісель, Кулеш, Каржыцкі, Харчаў*.

Так, напрыклад, прозвішча **Каржыцкі** ўтварылася ад апелятыва *корж* (корж ‘прэснае, сухое печыва з мукі, праснак’). Неадпаведнасць наймення дзейнай асобе – не менш эфектыўны спосаб актуалізацыі ўнутранай формы ўласнага імя. Найменнем, якое «мае апелятыўную сему, антанімічную характэрным уласцівасцям персанажа» [20, с. 40], з’яўляецца прозвішча

Каржыцкі. У тлумачэнні семы ‘корж’, што ўваходзіць у склад антрапоніма *Каржыцкі*, прысутнічаюць словы *прэснае, сухое*. У адносінах да асобы гэтымі эпітэтамі можа характарызавацца скупы на словы, адчужаны ад астатніх людзей, малапрыемны чалавек. Аднак тэкст рамана “Завеі, снежань” сведчыць пра зусім іншае:

У Каржыцкага і сёння быў чысты, сіні позірк вачэй. Былі дзелавітая сабранасць, акуратнасць ва ўсім. І расказваў ён талкова, з веданнем, роўным, як звычайна, голасам (Завеі, снежань, с. 27);

Хіліў Башлыкова да Каржыцкага мяккі, светлы характар загадчыка агітпропа (Завеі, снежань, с. 50–51).

Прыметнік *сухі* ў тлумачэнні значэння слова *корж* можа ўказваць на ўзроставую катэгорыю (сухі ‘стары, пажылы’). Але і гэтая гіпотэза, верагодна, застаецца беспадстаўнай, аб чым сведчыць кантэкст:

Каржыцкі, чалавек новы ў раёне і таксама малады, амаль увесь час бадзяўся на раёну (Завеі, снежань, с. 50).

Як бачым, кантэкст спрыяе адваротнаму выяўленню ўнутранай формы прозвішча *Каржыцкі*.

Пэўную групу складаюць прозвішчы, утвораныя ад назваў асобы паводле прафесійнай прыналежнасці, роду заняткаў: *Аскерка, Бандарчук, Казачэнка, Дубадзел* і пад.

Так, антрапонім *Аскерка* ўзнік ад агульнага назоўніка *аскер* (аскер ‘салдат’, запазычанне з армянскай мовы), да асновы якога потым далучыўся суфікс -к-.

Найменне *Бандарчук* утварылася ў выніку пераасэнсавання апелятыва *бондар* (бондар ‘майстар па вырабу драўлянага посуду (бочак, дзежак, цаброў і пад.)’ з далучэннем суфікса -чук-, пры дапамозе якога звычайна ўтвараюцца асабовыя назоўнікі са значэннем ‘сын таго, хто названы ўтваральным словам’.

Прозвішча *Казачэнка* ўтварылася ад апелятыва *казак* (казак ‘радавы асобых вайсковых часцей, якія камплектаваліся з ураджэнцаў вайсковых абласцей’) пры дапамозе фарманта -энк-. Відавочна, што вайскоўцам, у тым ліку і казакам, уласцівы такія рысы характару, як актыўнасць, адказнасць, наяўнасць сталых поглядаў. Нагадаем радкі:

Глінішчанскі актывіст, камсамалец, Барыс Казачэнка. Глінішчанскі Міканор, называла жартам яго ў думках Ганна (Завеі, снежань, с. 13).

Як бачым, аўтар даў прозвішча *Казачэнка* герою за сумежнасць у псіхалагічнай характарыстыцы з асобай, якую выражае сема ‘казак’.

Прозвішча *Дубадзел* утворана складана-нульсуфіксальным спосабам ад асноў назоўніка *дуб* і дзеяслова *дзяліць* (дзяліць ‘раз’ядноўваць на часткі, размяркоўваць па часцях’. Прозвішча *Дубадзел* у “Палескай Хроніцы” мае старшыня куранёўскага сельсавета. Гэты чалавек займаўся адказнымі справамі: інфармаваў вяскоўцаў аб міжнародным становішчы, размяркоўваў падаткі, высочваў нядоімкі. Адным словам, разлічваў, “дзяліў”. Адсюль, магчыма, у выніку метыфарызацыі другой асновы, якая ўваходзіць у склад наймення, і ўзнікла прозвішча *Дубадзел*:

Наступным вечарам неспадзеўкі прынесла Дубадзела. Дужы, жылаваты, у шынялі і ў ваеннай шапцы, крывароты, адразу заўважыла Ганна, трымаўся неяк нязвыкла лісліва і разам афіцыйна, і гэта зацікавіла яе. Ён неахвотна прысеў на крэсла, калі Параска, таксама цікаўна зірнуўшы на яго, запрасіла сесці, мякка сказаў, што сядзець асабліва няма калі – справы. Пра гэта гаварыў, здавалася, не толькі ўвесь яго выгляд, але і палатняны партфель, які Дубадзел трымаў на каленях і на якім неспакойна бегалі яго пальцы (Завеі, снежань, с. 6).

Асобныя прозвішчы матывуюцца назвамі адзення або яго частак: *Башлыкоў, Чарнаштан*.

Антрапонім *Башлыкоў* утварыўся ад канкрэтнага назоўніка *башлык* ‘суконны цёплы галаўны ўбор у выглядзе шырокага каптура з доўгімі канцамі, звычайна апранаецца паверх шапкі’ з далучэннем да ўтваральнай асновы суфікса прыналежнасці -оў. Падобныя беларускія прозвішчы: *Шапкін, Шапко, Шапаваленка, Шапашнікаў, Капялюш, Каўпакоў, Картуз, Картузаў, Шлыкаў* (шлык – востраканечная войлачная шляпа, каўпак), *Магер, Магірка* (магер – шапка ці капялюш з лямцу).

Прозвішча *Чарнаштан* утворана складана-нульсуфіксальным спосабам. У аснове гэтага наймення – спалучэнне асноў двух апелятываў: *чорны* і *штаны*. Сярод беларускіх прозвішчаў шмат з рознымі адценнямі “чарнаты”: *Чарны* і *Чорны*, *Чарнейка* і *Чарненка*, *Чарненкаў* і *Чарнецкі*, *Чарняцоў* і *Чэрнікаў*, *Чарнічэнка* і *Чарноў*; складаныя словы: *Чарнабай*, *Чарнаброўкін*, *Чарнагораў*, *Чарналеўскі*, *Чарнаносаў*, *Чарнавокі*, *Чарнавусаў*, *Чарнашэй*.

Радзей выкарыстоўваюцца прозвішчы, утвораныя ад назваў прадметаў побыту (*Галенчык, Сагайдак* і інш.), найменняў колеру і яго адценняў (*Белы, Чарняк, Чарнушка*).

Прозвішча **Сагайдак** утворана ад назвы прадмета. Слова *сагайдак* у мове данскіх і церскіх казакоў азначала ‘лук’ або ‘калчан разам са стрэламі і лукам’; больш старажытная форма – *сагадак*. Слова запазычана з цюркскіх моў, у мангольскай мове захавалася такая ж форма. Паводле другой версіі, прозвішча Сагайдак мае татарскае паходжанне. У татарскай мове слова *сагай* азначае ‘голуб’. Такім чынам, прозвішча Сагайдак можа быць звязана з прафесіяй, звязанай з гэтай птушкай, або можа адлюстроўваць наяўнасць гэтых птушак у месцы пражывання продкаў носьбіта прозвішча.

Прозвішчы **Чарняк** і **Чарнушка** ўтвораны ад прыметніка *чорны* пры дапамозе фармантаў *-як* і *-ушк-(а)* адпаведна. Здаўна з-за стэрэатыпнасці мыслення ў людзей чорны колер асацыіруецца з нечым панурым, неакуратным, цёмным. Вобраз Пракопа Чарняка ў рамане “Людзі на балоце” Іван Мележ “малюе” цёмнымі фарбамі:

Вось прайшоў паўз яго чорны Пракоп. ... важна сунуўся ўсцяж канавы, панура аглядаў, штосьці думаў. Дзіўны, звераваты чалавек – заўсёды, здаецца, штосьці тоіць нядобрае. А сам жа нібы і не злы, не паганы... (Людзі на балоце, с. 127).

Такім чынам, вызначэнне этымалогіі прозвішча **Чарняк** не выклікае цяжкасцей. Прозвішча галоўнай гераіні Ганны **Чарнушкі** нясе адпаведную інфармацыю пра свайго носьбіта. У чытача складваецца акрэсленае ўяўленне пра персанаж: *І косы чорныя, густыя, аж блішчаць, бы намочаныя, і смуглявасць на твары такая ж, і шчочкі таксама ж выпінаюцца*. Іван Мележ выкарыстоўвае чорны колер пры апісанні Ганны для выдзялення асаблівых, уласцівых толькі ёй, дэталей у абліччы.

Сярод прозвішчаў у трылогіі значную групу складаюць андронімы як адзін са спосабаў намінацыі замужніх жанчын. Найбольш прадуктыўнымі пры ўтварэнні такіх адзінак з’яўляюцца наступныя антрапаасновы ад прозвішчаў: Грыбок → Грыбч-ых-а, Глушак → Глушач-ых-а, Чарнушка → Чарнушч-ых-а, Дзяцел → Дзятл-іх-а, напрыклад:

Мачыха бачыла гэта: надзея гатова была вось вось прапасці. Чарнушчыха з адчаем падалася да “купца”: – Ну, добра! Дораго! А вы скажыце сваю цану! (Людзі на балоце, с. 142);
Адышоўшы крыху з Хадоськай, пачула, як Глушачыха, збіраючы лыжкі, пажалілася старому: – Нацягалася я за канём! (Людзі на балоце, с. 47);

Занепакоеная, устрывожаная вельмі, Дзятліха і знаку не падала таго, якім важкім каменем легла ёй на сэрца небяспечная бяда (Подых навальніцы, с. 129);

*Міканор намерыўся далікатна запырэчыць Апейку, пасарамаціць жанок за адсталасць, як **Грыбчыха**, распаленая гамонкаю, крыкнула: – І калі это будзе, тое ўсё абагульненне? Кажса, як усё адно заўтра хоча рабіць! (Подых навальніцы, с. 42).*

Яшчэ адзін спосаб утварэння андронімаў для намінацыі замужніх жанчын – гэта мадэль “прозвішча + прыналежны фармант -ава, -ова (-ёва) + жаночае імя”: ГрыбковаАдар’я, Чарнушкава Ганна, напрыклад:

*Адаслаўшы на двор пасыльнага, плячысты, паўнацелы, здаровы, як асілак, Шабета, які перад гэтым з самым заклапочаным выглядам разбіраў нейкую паперку, халоднымі вачыма зірнуў на **Грыбкову Адар’ю** і загадаў: Грамадзянка, прашу выйсці (Людзі набалоце, с. 27).*

Такая мадэль іменавання можа ўжывацца у мастацкім тэксце паралельна з уласнымі асабовымі імёнамі, утвараючы антрапанімічны рад для наймення аднаго і таго ж персанажа, напрыклад: *Адар’я, Грыбкова Адар’я, Грыбчыха; Ганна, Ганначка, Гануля, Ганулька, Ганулечка, Ганна Цімахова, Ганна Чарнушкава, Ганна Чарнушка; Куліна, Лантухова Куліна, Глушачыха.*

У беларускім рэальным антрапаніміконе такія онімы перадаюць нацыянальную назыўную традыцыю, характэрную для сялянскага анамастыкону. У наш час андронімы ўжываюцца пераважна ў вусным гутарковым маўленні ці мове мастацкай літаратуры, у большасці выпадкаў утвораны такія адзінкі ад імя, прозвішча, мянушкі, прафесіі мужа пры дапамозе фарманта -іха (-ыха).

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Праведзенае ў дыпломнай рабоце даследаванне прозвішчаў персанажаў у мове раманаў І. Мележа “Палеская хроніка” ў лексіка-семантычным, паэтычным і стылістычным аспектах дазваляе зрабіць наступныя высновы.

Літаратурная анамастыка сёння выступае як самастойная навуковая дысцыпліна са сваім аб’ектам даследавання і ўласнымі метадамі аналізу, якая развіваецца ў цеснай сувязі з агульнай лексікалогіяй, стылістыкай, паэтыкай і лінгвістыкай тэксту ў шырокім аспекце.

Антрапанімічная прастора мастацкага тэксту залежыць ад майстэрства пісьменніка, ад яго ўмення па-мастацку творча адлюстроўваць і прадаўжаць тыповыя адметнасці рэгіёна, фальклору, улічваць вопыт папярэднікаў, а таксама традыцыі беларускай і сусветнай мастацкай літаратуры ў фарміраванні патрыятызму. Патрабавальны да сваёй творчасці пісьменнік заўсёды ў пошуку мастацкіх сродкаў, асабліва ў выбары паэтонімаў, пра што сведчаць вопыт і мастацка-выяўленчыя адметнасці іх творчасці.

Для раманнай трылогіі з сапраўды эпічным ахопам рэчаіснасці – “Палескай хронікі” Івана Мележа характэрна шырока разгорнутая і складаная сістэма ўзаемадачынненняў персанажаў. Паўната ахопу жыцця ў мележаўскіх раманаў абумоўлена не толькі ўнутрана арганічнай суаднесенасцю абставін і характараў, умоў і чалавечых узаемаадносін, але і арганічным увядзеннем мноства персанажаў, арганічнасцю іх узаемадачынненняў у гэтым своеасаблівым мастацкім свеце. У выбары прозвішчаў для сваіх персанажаў Іван Мележ зыходзіў з рэальнага анамастыкону, але затым – як сапраўдны майстар мастацкага слова – актуалізаваў ў творах семантыку і прагматыку, паэтыку і стылістыку кожнага антрапоніма.

Для раманнай эпопеі Івана Мележа характэрна выразна акрэсленая сістэма намінацыі персанажаў з вылучэннем асобных тыпаў. Адны героі амаль заўсёды называюцца па імені (Ганна, Васіль, Міканор), другія – па прозвішчах (Апейка, Башлыкоў, Дубадзел), трэція – паводле сямейна-сваяцкіх адносін (маці, мачыха) і г. д. Відавочна, што тым самым у пэўнай ступені прадвызначаецца іх функцыянальная роля ў творы, значымасць у агульнай персанажнай сістэме. Службовыя асобы ў трылогіі называюцца звычайна па прозвішчы.

Прозвішчы персанажаў у раманах І. Мележа “Палеская хроніка” з’яўляюцца эканомным сродкам іх непасрэднай або ўскоснай характарыстыкі, якая звычайна выяўляецца ў кантэксце ці з дапамогай этымалагічнага аналізу.

Асноўная функцыя прозвішчаў у раманах Івана Мележа – намінатыўная. Яе выконваюць усе прозвішчы, якія выкарыстоўваюцца ў трылогіі. Дадзеная функцыя звязана з працэсам суаднясення слова з пазначаным чалавекам і суадносіцца таксама з функцыямі ідэнтыфікацыі і дыферэнцыяцыі.

У той жа час прааналізаваны антрапанімічны матэрыял сведчыць, што імкненне Івана Мележа напоўніць прозвішчы літаратурных персанажаў канкрэтным зместам прыводзіць да змены семантычнага і прагматычнага аб’ёму функцый уласных імён у мове мастацкіх твораў. У тэкстах раманаў прозвішчы набываюць эмацыянальна-экспрэсіўныя, характарыстычныя якасці: нясуць пэўную інфармацыю, даюць ацэнку, паказваюць на адносіны аўтара і персанажаў да носьбіта імя.

Усе прозвішчы персанажаў у “Палескай хроніцы” падзяляюцца на чатыры групы: адносна нейтральныя, прамагаваркія, ускоснагаваркія, асацыятыўныя прозвішчы. Паяўленне ў прозвішчах эмацыянальна-экспрэсіўных значэнняў можа забяспечвацца не толькі ўнутранай формай імені, словаўтваральнымі асаблівасцямі, але таксама гукавой або фанетычнай арганізацыяй уласнага імя. Значную ролю пры гэтым адыгрывае лексічнае акружэнне – мікракантэкст і макракантэкст.

Раскрыць паэтычны сэнс прозвішчаў дапамагаюць мянушкі, якімі надзяляюцца персанажы трылогіі адначасова з прозвішчамі. Выразную культурна-гістарычную спецыфіку ў раманах Івана Мележа мае такі складнік антрапанімікону трылогіі, як мянушкі – дадатковыя да прозвішчаў ацэнчна-характарыстычныя празванні персанажаў.

Сувязь прозвішчаў персанажаў і створаных пісьменнікам мастацкіх вобразаў пацвярджае асноўны пастулат літаратурнай анамастыкі аб тым, што найменне персанажаў з’яўляецца адным з галоўных моўных сродкаў стварэння трапнага мастацкага вобраза.

Такім чынам, можна адзначыць, што прозвішчы ў “Палескай хроніцы” Івана Мележа – гэта не хаатычны набор імёнаў уласных, а цалкам спарадкаваная сістэма, якая дазваляе чытачу зразумець творчасць пісьменніка. Прозвішчы у раманах Івана Мележа ўступаюць у асацыятыўныя сувязі і праз шмат гадоў пераасэнсоўваюцца чытачамі.

СПІС ВИКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

РЭЕСТР ПРОЗВІШЧАЎ У АЛФАВІТНЫМ ПАРАДКУ

Апейка
Апенька
Аскерка
Балаховіч
Бандарчук
Башлыкоў
Белы
Беразоўскі
Бухарын
Бухімовіч
Гайліс
Галадзед
Галенчык
Гарошка
Глінка
Глушак
Грыбок
Губаты
Дамецік
Дарошка
Дзяцел
Дубадзел
Жалудок
Жылінскі
Зарэцкі
Заяц
Зубрыч
Казачэнка
Калінін
Канаплянка
Каржыцкі
Кісель
Кныш
Кудравец
Кулеш

Курбацкі
Лясун
Маёвы
Маркс
Мароз
Маслак
Мормаль
Някрасаў
Пелюх
Пракопаў
Пугачоў
Рыкаў
Сагайдак
Сарока
Сталін
Сташэўскі
Сук
Талстой
Томскі
Харчаў
Хвошч
Чарнаштан
Чарнушка
Шабета
Энгельс
Ярашчук